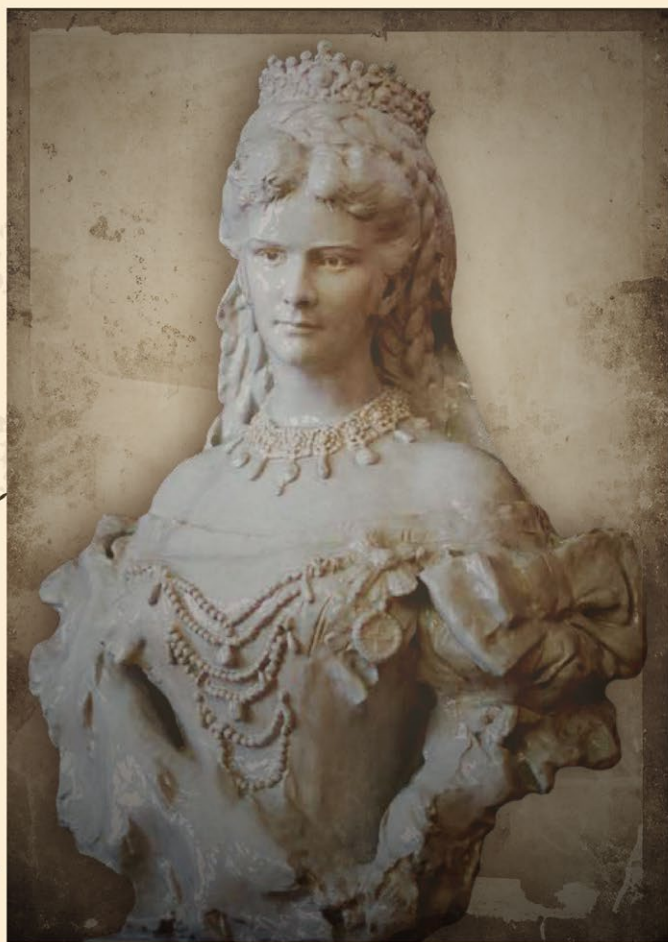

Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés-
és egyetemtörténeti közleményei

2024/1

Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei

XI. évfolyam, 2024/1. szám

PER ASPERA AD ASTRA

A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM MŰVELŐDÉS- ÉS EGYETEMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEI

Megjelenik évente kétszer
XI. évfolyam, 2024/1. szám

FELELŐS KIADÓ:

Miseta Attila, a Pécsi Tudományegyetem rektora

SZAKMAI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

Ambrusné Kéri Katalin, F. Dárdai Ágnes (alapító főszerkesztő), Font Márta,
Jankovits László, Kajtár István, Kaposi Zoltán, Kis-Halás Judit, Lénárd László,
Majorossy Judit, Monok István, Szögi László, Vonyó József

FŐSZERKESZTŐ:

Polyák Petra

A SZÁMOT SZERKESZTETTE:

Lengvári István, Pilkhoffer Mónika

SZERKESZTŐSÉG:

Bedő Zsigmond, Dezső Krisztina, Lengvári István, Méreg Martin,
Pálmai Dóra, Raposa Vivien Kitti, Szabó Kristóf, Vámos Eszter, Varga Krisztina

LEKTOR:

Szilágyi Márton

OLVASÓSZERKESZTŐ:

Dezső Krisztina, Méreg Martin, Raposa Vivien Kitti, Vámos Eszter

TÖRDELŐSZERKESZTŐ:

Acél Róbert, Hirth Attila

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont – Történeti Gyűjtemények Osztálya

7621 Pécs, Szepesy Ignác utca 3.

+36-72/501-600/22651

paaa.szerk@gmail.com

<https://journals.lib.pte.hu/index.php/paaa>

Borítóterv: Balogh Fanni

A borítón látható fotó forrása:

UnivPécs

ISSN 2064-6038

10.15170/PAAA.2024.11.01.

Tartalom

TANULMÁNYOK

Kaján Marianna

„Itt nyugta van az embernek...” Erzsébet királyné gödöllői kastélya..... 7

Borovi Dániel

Erzsébet királyné magyarországi portréi..... 26

Klestenitz Tibor

Erzsébet királyné a Vasárnapi Újság tükrében..... 40

Fedeles-Czeferner Dóra

A magyarországi polgári nőmozgalom és Erzsébet királyné..... 54

MŰHELY

Varga Krisztina

Erzsébet királyné, egyetemünk egykori névadója..... 69

SZEMLE

Vámos Eszter

Amerika-ábrázolás a két világháború közötti Magyarországon..... 77

Content

STUDIES

- Marianna Kaján
„One is calm here...” Queen Elizabeth’s Palace in Gödöllő 7
- Dániel Borovi
Hungarian Portraits of Queen Elizabeth. An Iconographic Outline..... 27
- Tibor Klestenitz
Queen Elizabeth in the Vasárnapi Újság Newspaper 40
- Dóra Fedeles-Czeferner
The Hungarian Bourgeois Women’s Movement and Queen Elizabeth..... 54

MŰHELY

- Krisztina Varga
Queen Elizabeth, the Former Eponym of our University. Display Items of the Exhibition 69

REVIEW

- Eszter Vámos
Representation of America in Hungary between the Two World Wars..... 78

TANULMÁNYOK

Kaján Marianna

**„Itt nyugta van az embernek...”
Erzsébet királyné gödöllői kastélya**

1. kép – A Gödöllői Királyi Kastély főhomlokzata

A bajor Wittelsbach hercegi családból származó Erzsébet rendkívüli rokonszenvvel fordult a szabadságra vágyó, öntudatos magyar nép felé. Megtanulta a magyar nyelvet, amelyet a bécsi udvarban és utazásain sokszor titkos nyelvként használt. Udvertartásába magyar embereket választott: Ferenczy Ida felolvasónőt, udvarhölgyei közé Hunyadi Karolina, Festetics Mária, Mailáth Sarolta, Mikes Johanna, Sztáray Irma grófnőket, főudvarmestere báró Nopcsa Ferenc volt. Bennük megbízhatott, élete végéig hűen szolgálták.

A királyné sok időt töltött magyar földön. Márki Sándor történész szerint összesen 62 alkalommal járt Magyarországon, ahol 2663 napot töltött, összességében ez több mint 7 év.¹ Először 1857 májusában járt itt. A császári pár egy országos körutat tervezett, amelyet tragédia szakított félbe: legidősebb lányuk, Zsófia főhercegnő a budai várpalotában meghalt.

¹ MÁRKI 2011. 127.

2. kép – Erzsébet császárné magyar díszruhában, 1866

3. kép – I. Ferenc József magyar király, 1867

1866 júliusában a porosz-osztrák háború idején a császárné Pest-Budára jött gyermekeivel. Erzsébet már ekkor érezte a feléje irányuló szeretetet a magyar nép részéről. A császárné lóháton bejárta Pest környékét. Ekkor hallott először a fővároshoz közeli gödöllői kastélyról, az építtető Grassalkovich-családról, „*meg egy szoborról, amelyet az első gróf emelt kedves fehér paripájának. Szeretne mindent a maga szemével látni s kéri Ferenc Józsefet, engedje meg, hogy kikocsizhasson Gödöllőre,*”² ahol a kastély lovardájában kórházat rendeztek be a háborús sebesültek számára. Ferenc József 1866. augusztus 9-én Schönbrunnból írt levelében a következő olvasható: „*Drága Sisim, (...) Ha akarsz, kimehetsz Gödöllőre a sebesültekhez. De ne úgy nézd meg [ti. a kastélyt] mintha meg akarnánk venni, mert most nincsen pénzem, és ezekben a kemény időkben rettenetesen spórolnunk kell.*”³

A források szerint Erzsébet ekkor végül nem járt a gödöllői kastélyban. Az osztrákok königräzti veresége után új lendületet kaptak a kiegyezéshez vezető tárgyalások. A császárné, bár volt érzéke hozzá – szavai és versei is bizonyítják –, csak egyszer szólt bele a politikába: éppen az osztrák–magyar kiegyezés érdekében. Gróf Andrássy Gyula igazi szövetségest talált benne, és a gróf igaz barátja maradt élete végéig. 1867. június 8-án, a koronázás napján Erzsébet büszkén viselte gyönyörű magyar díszruháját, amelyben megkoronázták Magyarország királynéjává.

2 CORTI 1989. 138–139.

3 Ferenc József levelei Sisihez 2021. 98.

1867 után a királyné magyarországi tartózkodásai alkalmával a budai királyi palotában és a gödöllői kastélyban lakott. 1887-ben járt Herkulesfürdőn, majd 1895-ben Bártfafürdőn. A legtöbb időt, több mint 2000 éjszakát, a gödöllői kastélyban töltötte. A Grassalkovichok egykori rezidenciáját, mely a család férfiágának kihalása után többször tulajdonost váltott, 1867. március 20-án Lónyay Menyhért pénzügyminiszter felterjesztésére a magyar állam 1.880.000 Ft-ért megvásárolta. A gödöllői uradalom a csodaszép barokk kastélyegyüttesel, a hozzá tartozó erdőszéppel a „magyar korona birtokaihoz”⁴ tartozóvá vált, és a mindenkori uralkodócsalád használatába bocsátották, mint „koronázási ajándékot”.

Ferenc József 1867 márciusában Pestről megírta feleségének a jó híreket a gödöllői kastélyról. Erzsébet válaszlevelében ez olvasható: „Végtelen nagy örömmel vettem, hogy Gödöllő a mienk lesz (...) és alig várom a percet, amíg rendben lesz s mi ott lakhatunk. Most még kíváncsibb vagyok, bárcsak minél hamarabb láthatnám.”⁵

4. kép – A Gödöllői Királyi Kastély díszudvara

1867 tavaszától a gödöllői kastélyban nagy erővel folytak a helyreállítási munkálatok Ferdinand Kirschner bécsi udvari építész irányításával. 1867. május 11-én az uralkodópár kikocsizott a budai várból Gödöllőre. Erzsébet ekkor járt először a kastélyban. „A királyné fehér nyári ruhát viselt (...) és kalpagot; a király magyar tábournoki ruhát. A királyné meg-

4 Mezőgazdasági Múzeum, AI. 940.A. Lónyay Menyhért pénzügyminiszter felterjesztése Ferenc József királynak a Gödöllői uradalom megvétele és annak korona-birtokká nyilvánítása tárgyában, 1867–68.

5 Idézi: CORTI 1989. 145.

tekintett mindent a kastélyban és környékén s igen tetszett neki.”⁶ Ferenc József május 12-i levelében írt Rudolf trónörökösnek útkürről: „*tegnap megmutattam a Mamának Gödöllőt. Innen 3 órákor indultunk és másfél óra alatt már ott is voltunk, mert most jó az út. De a hőség és a por nagyon terhünkre volt. Megnéztük a kastélyt, amin most buzgón dolgoznak, aztán sétáltunk a kertben, ami nagyon nagy és árnyékos.*”⁷ Erzsébet május 15-i levelében ezt írta fiának: „*Igen meleg volt a kertben sétálni, tehát nem írhatom le jól, de úgy látszik, hogy eléggé terjedelmes, nagy erdőkkel körülvéve; a föld nagyon puha és homokos. Másfél óra alatt kocsiztunk oda.*”⁸

Ferenc József 1867 őszén még visszatért Gödöllőre vadászni, és a kastélyból november 24-én hajnali fél 6-kor írt feleségének Bécsbe: „*Édes lelkem, (...) Nos, itt vagyok ebben az újonnan támadt kastélyban és folyamatosan rád gondolok, abban a meggyőződésben, hogy tetszeni fog neked. A lakosztályodat nem láttam még ugyan, mert tegnap este, amikor ideértem, már teljesen besötétedett, ám az én szobáim valóban bájosak, oly egyszerűek és mégis elegant-ok [elegáns], a kastély közepén a nagyterem pedig most már igazán szép és díszes. Csak a képek hiányoznak a szobákból, de azokról majd én gondoskodom. Biztos vagyok benne, hogy nagyon kellemes lesz itt nekünk ősszel. (...) [M]ost gyorsan meg is nézem a szobáidat.*

Tegnap (...) gyors üggetésben hajtottunk a pompás, enyhén behavazott homokon a szentkirályi erdőszházhoz, ami 1 órányira van innen. Egész úton folyton csak arra gondoltam, hogyan fogunk mi ezen a talajon lovagolni a földeken és erdőkön keresztül.”⁹

Erzsébet királyné 1868 szeptember végén érkezett a gödöllői kastélyba hosszabb időre gyermekeivel, Rudolf főherceggel, Gizella főhercegnővel és a pár hónapos Mária Valéria főhercegnővel, aki a budai várban született 1868. április 22-én. Ekkor év végéig tartózkodtak itt. A főhercegnővel – akit „*gödöllői királykisasszonynak*” is neveztek – édesanyja magyarul beszélt.

A gödöllői kastély mint „koronázási ajándék”

A gödöllői vadász kastély berendezése a királyi család használatához alkalmazkodva folyamatosan változott. „*Nem a fényűzés, hanem mindenben inkább a célszerűség vétegett figyelembe.*”¹⁰ A lépcsőházat szarvasagancsok és az 1873-as bécsi világkiállításról származó kovácsoltvas csillár díszítette. A Díszterembe¹¹ vörös bársonnyal bevont, fehér-arany székeket és díszes konzolasztalokat készítettek.

A Díszteremtől balra nyílt a király lakosztálya: dohányzószalon, dolgozószoba, hálószoba, gardrób szoba és a hadsegédek szobája. A falakra 1867-ben sűrű, majd az 1876-os felújításkor vörös színű selyemkárpic került. A szalon díszje a sötétzöld, történelmi domborművekkel¹² díszített neoreneszánsz kandalló volt, báró Bánffy Ádám ajándéka a királynak az 1879-es székesfehérvári iparkiallításról. A falakon tájképek és vadászati témájú alkotások. A dolgozószoba hátsó ablakánál volt a király díofa íróasztala kényelmes

6 *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. május 239.

7 Drága Rudolf! 2020. 145.

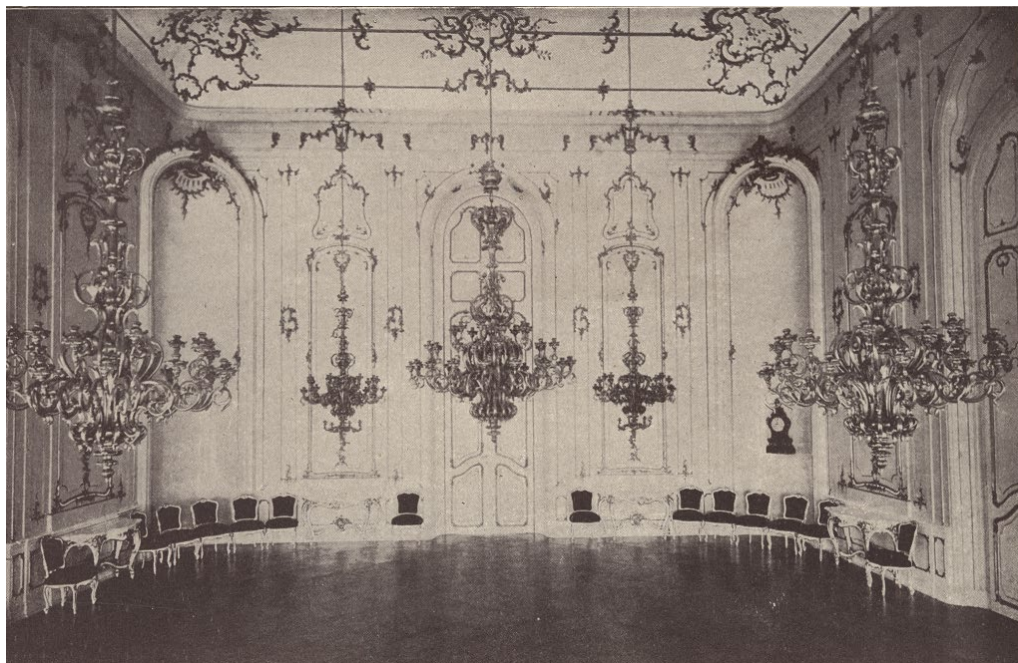
8 Drága Rudolf! 2020. 147.

9 Ferenc József levelei Sisihez 2021. 133.

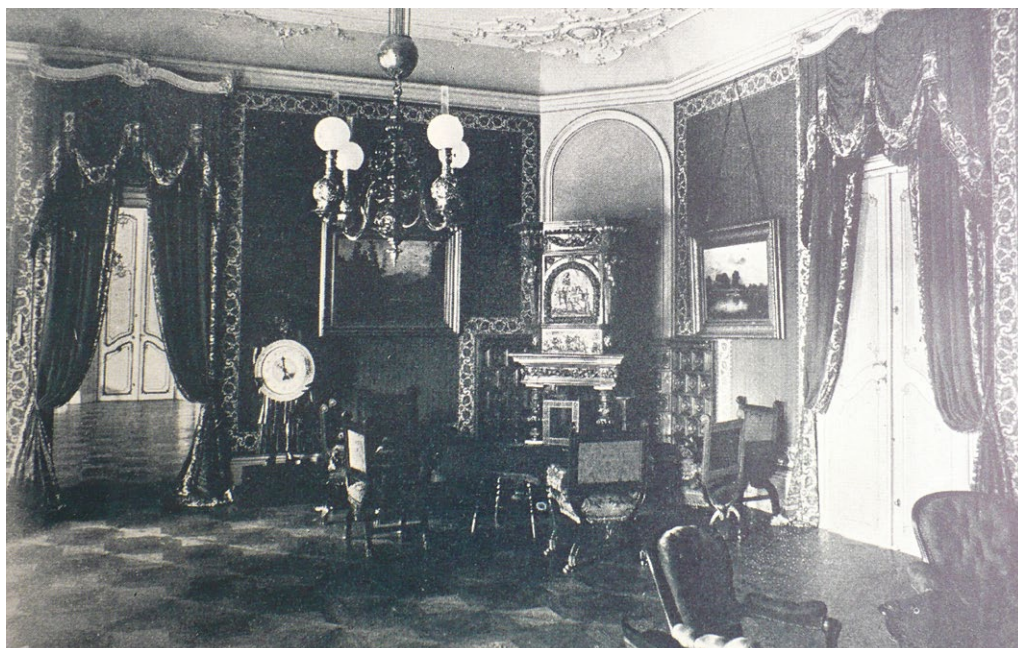
10 RÍPKA 2000. 33.

11 A Dísztermet Nicolaus Pacassi tervezte, amely megmaradt eredeti, 18. századi stílusában.

12 A honfoglalás és a 907. évi pozsonyi csata egyes jelenetei díszítették a kandallót.

5. kép – A Gödöllői Királyi Kastély Díszterme

6. kép – A király szalonja a gödöllői kastélyban

7. kép – Erzsébet királyné szalonja a gödöllői kastélyban

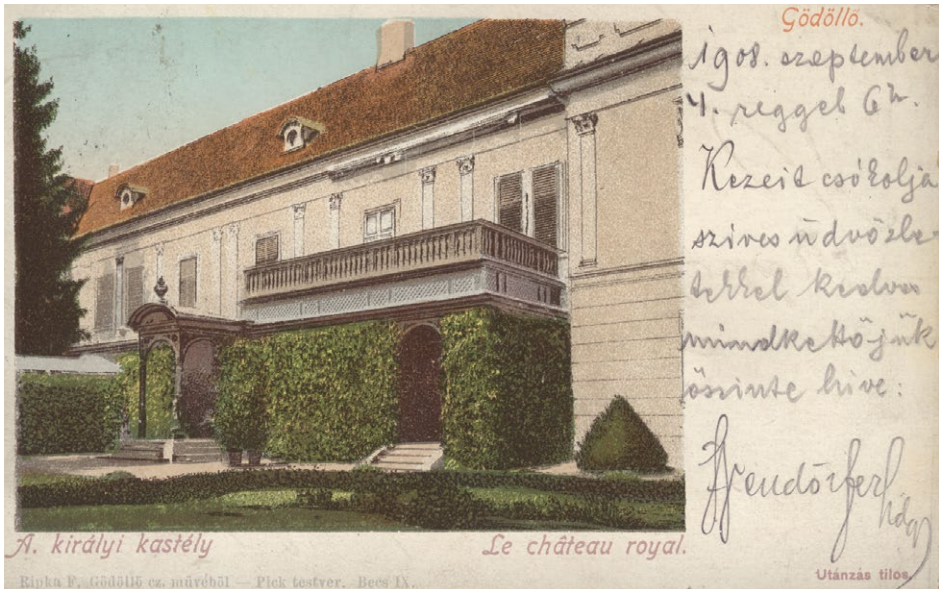
karosszékkal. A falakon a király gödöllői vadásztrófeái: fácánok, sas, fajdkakas, vaddisznóagyarak sokasága.

A Díszteremtől jobbra Erzsébet lakosztálya nyílt: szalon, írószoba, öltözőszoba, fürdőszoba, hálószoba. A szobák falát ibolyaszín selyemkárpittal¹³ díszítették, ez volt a királyné kedvenc színe. A neorokokó stílusú bútorokkal berendezett szobák mindig tele voltak friss virágokkal és szobanövényekkel. A falakat lovasokat és tájképeket ábrázoló festmények díszítették, például a zandvoort-i kastélyról, amelyet a királyné Hollandiában vásárolt, és Carl Rudolf Huber Rudolf főherceget lóháton ábrázoló festménye. Az íróasztalán családi fotók, a könyvespolcokon albumok és könyvek. A szobák fő díszei a két ablak közé beépített tükrök voltak, konzolasztallal. A stukkómárvánnyal díszített hálószoba még Mária Terézia királynőnek épült a 18. század közepén,¹⁴ az alkóvot a királynőről készült egészalakos festmény díszítette. A hálószoba mögötti szobából volt átjárás Ferenczy Ida lakosztályába, az első szoba a felolvasószoba volt, majd következett egy szalon és egy hálószoba. Ugyancsak a királyné hálószobája mögötti helyiségből lehetett lejutni csigalépcsőn Erzsébet földszinti szalonjaiba, ahonnan ki lehetett menni a déli előkertbe. Ide Erzsébet kérésére Ferdinand Kirschner tervei alapján 1867-ben egy apácarácsos faveranda épült. 1893-ban ugyancsak a királyné kérésére a veranda tetejére teraszt építettek, ahol szép időben szívesen tartózkodott. A terasz ajtaja a felolvasószobából nyílt.¹⁵ A veranda mellé

¹³ 1876 nyarán a királyi pár lakosztályát felújították. A falakra mindkét lakosztályban vörös színű selyemtápiéta került. A királyné szobáinak bútorait Kramer Samu budapesti bútorgyárostól rendelték meg.

¹⁴ Mária Terézia királynő 1751. augusztus 10–12. között tett látogatást Grassalkovich I. Antal grófnál, aki e jeles alkalomra családi kastélyában fényes ünnepségsorozatot rendezett a királynő tiszteletére.

¹⁵ A verandát az 1910-es években elbontották, majd 2010-ben az eredeti tervek szerint újjáépítették.

8. kép – Erzsébet királyné verandája a gödöllői kastélyban (színezett képeslap, 1908)

1869 őszén egy fedett folyosót is építettek, így Erzsébet könnyen eljutott a lovardába és az istállókhoz. A folyosó körbevette a híres Schimmel¹⁶ nevű ló mészkőből faragott szobrát, amely díszje volt a gazdasági udvarnak.

A királyi gyermekek, Mária Valéria, Gizella és Rudolf számára külön lakosztályokat rendeztek be a déli szárnyak emeletén. A többi, mintegy 120 szobát a vendégek, a kíséret és a személyzet számára alakították ki. 1881 nyarán a kastélyba bevezették a gázvilágítást, majd 1895 őszén villanyvilágítást kapott a király író- és hálószobája, valamint a királyné írószobája.

1882-től a király magánpénztárából rendszeresen vásárolt a Képzőművészeti Társulat kiállításairól a budai palota és a gödöllői kastély számára festményeket. Így a kastélyba sok magyar festő alkotása került, például Margittay Tihamér *Utolsó szerelem* és Szinyei Merse Pál *Oculi* (1894)¹⁷ című művei.

Miért szerette meg a gödöllői kastélyt a királyné?

Erzsébet életének fontos helyszínévé vált a gödöllői kastély. Ahogyan változott a királyné élete, úgy változott a kastélybeli élet, nemhiába nevezték már a korabeli források is „a királyné kastélyának”.

Az 1870-es években töltötte a legtöbb időt a kastély falai között. Ekkor Erzsébet életében a legfontosabb a lovaglás és a vadászat volt, ehhez a legalkalmasabb hely pedig a Gödöllői-dombság. Mondhatjuk azt, alkalmas helyet talált, hogy felkészüljön az írországi és az angliai vadászatokra.

¹⁶ Grassalkovich I. Antal legkedvesebb lováról az 1760-as években készült szobor.

¹⁷ Szinyei Merse Pál *Oculi* című festménye a Szépművészeti Múzeum - Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében található.

Majd az 1880-as évek közepe felé egészségügyi okokból (ízületi fájdalmak), orvosi tanácsára felhagyott a lovaglással. Erről először 1886 tavaszán lehetett olvasni az újságokban.¹⁸ Hosszú gyalogtúrákra ment, és a gödöllői erdőkben gyönyörű sétautakat talált.

Végül az 1890-es években, amikor már nem találta a helyét a világban, folyton utazott, ezért állandó magányra és nyugalomra vágyott, így egyre kevesebb időre jött Gödöllőre. A kastély „elcsendesedett”: bár továbbra is tartottak vadászatokat, de már a királyné nélkül, aki inkább sétákat tett a kastélyparkban, a környék erdeiben és élvezte a csendet.

Udvari vadászatok Gödöllőn

A királyi pár számára a legfőbb kikapcsolódást a vadászat és a lovaglás jelentette. Mindketten kitűnő lovasok voltak. Gödöllő környéke évszázadok óta híres vadászterület volt, kitűnő vadállománnyal: szarvas, róka, vaddisznó, és nyúl mellett gazdag volt különböző madárfajokban is. A királyi vadászatokra meghívták a Habsburg és a Wittelsbach család tagjait, a magyar arisztokrácia és a politikai élet jeles képviselőit, Gödöllő község elöljáróit.

A *Fővárosi Lapok* 1870-ben így írt a gödöllői kastélyról: „[ha] jellemzőleg akarjuk nevezni: a királyné mulató-helyének mondhatjuk. (...) Királynénk egyszerűen szeret mulatni. (...) A nép már tudja és várja: mikor jö. Előbb Holmes őrnagy jelen meg, ki a királynét szokta kísérni lovaglásaiban, Ő ügyel föl a pompás lovakra, melyek közt »Szép Heléna« a királyné kedvence: büszke, tüzes, könnyű, mintha légben járna. (...) hintó-lovak, a trónörökös két szürkéje, mind kitűnő példányok. Hanem eredeti ám az a kis zeetlandi ponny is, (...) melyen kosárszerű készülékben üldögél a kis Mária Valéria főhercegnő. Gizella főhercegnő eddig még csak szamaragolt.”¹⁹

Híresek voltak a pesti vadásztársaság által rendezett rókavadászatok a Rákos-mentén, irányítója gróf Esterházy Miklós (Niki) falkanagy volt. 1872 őszén több alkalommal részt vett ezeken gróf Andrassy Gyula: „Ma volt az első Róka vadászat melyben ő Felsege részt vett, igen jól nézett ki és gyönyörűen lovagolt – a Fóti parkban vesztettük el a rókát, onnan ő Felsege a Császár velünk együtt egyenesen Pestre lovagolt, a Császárné pedig Káposztásmegyerre kísérve Károlyi Pista és Eszterházy Miklós által, ott (...) hideg húst ettek és bort ittak – nem tudom mennyit – és úgy jött ő Felsege azután kocsin Pestre. (...) Reményilem ő Felsegének tetszett a vadászat – a Császár ismételve mondotta, hogy neki igen tetszett.”²⁰ – írta Andrassy gróf Ferenczy Idának Trauttmansdorfbba 1872. október 26-án.

1872 novemberében a pesti róka-falkavadász társaság felkérésére Wilhelm Richter udvari festő megfestett egy királyi falkavadászatot. Az *Udvari vadászat Magyarországon*²¹ című kép a rákosi Paskál-malom környékét ábrázolja a rókavadászok színes csoportjával. Középen a királyi pár, gróf Andrassy Gyula és Lord Buchanan angol követ látható. „Ötvennégy arckép és 30 ló van a képen”²² – írta le a képet a *Vadász és Versenylop* 1873-ban. A vadászok között ott van például a falkanagy gróf Esterházy Miklós, gróf Károlyi István,

¹⁸ *Budapesti Hirlap*, 1886. május 4.

¹⁹ *Fővárosi Lapok*, 1870. október 11. 1003.

²⁰ TOLNAYNÉ 2016. 82.

²¹ A festmény a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található, és a Gödöllői Királyi Kastély állandó kiállításán látható.

²² *Vadász és Versenylop*, 1873. december 388.

9. kép – Erzsébet, Ausztria császárnéja, Magyarország királynéja 1876-ban

gróf Batthyány Elemér és Blaskovics Ernő. A képet a pesti róka-falkavadász társaság Erzsébetnek ajándékozta, „*mint hódolatuk és tiszteletük jelét karácsonyi emlékül*”,²³ és a királyné születésnapján, 1873 karácsonyán érkezett meg a gödöllői kastélyba. A kép 1908-tól az Erzsébet Királyné Emlékmúzeumban volt megtekinthető.

Magyarországon Erzsébet királyné hozta divatba az új lovaglőöltözéket: „*A fejedelemasszony karcsú természetéhez feszesen simul a hosszú, fekete lovaglókostyüm, kis, kemény férfikalap ül barna hajkoronáján.*” – írta Magyar Elek visszaemlékezésében.²⁴

Gróf Festetics Mária udvarhölgy, Erzsébet állandó kísérője, az 1872. december 7-i vecsési vadászatról így írt naplójában: „*Csodás látványt nyújtottak a lovasok, a kopók, a gyönyörű lovak, a kék ég és a zöldellő vetés! (...) A legszebb azonban a királyné volt, akinek csodálatos alakját a kedvesség, kecsesség*

mellett a magasztosság és méltóság oly elbűvölően lengte körül!”²⁵ Ferenc József piros kabátban, fehér szarvasbőr nadrágban, csizmában, cilinderben jelent meg a rókavadászaton. Bár először úgy érezhette magát benne, „*mintha valakinek az udvari bálon háziköntösben kellett volna megjelennie. Mostanra már a legnagyobb mértékben élvezi és nagy örömet leli a sok kis ajándékban, amelyekkel a császárné ezirányban elkényezteti, csinos textiliákkal, frakkhoz illő kitzűzőkkel.*” – írta naplójában Festetics grófnő 1873. november 6-án.²⁶

Erzsébet szívesen töltötte idejét a gödöllői kastély lovardájában. A lovardát Grassalkovich I. Antal a 18. század közepén építtette a kastély déli részén. A királyi időszakban jelentős mértékben átalakították Erzsébet királyné lovaglószenvedélye miatt. Ekkor a Lovarda belső padlószintjét megemelték, körmanézst alakítottak ki, körben négy nagyméretű tükörrel, hogy a királyné pontosan lássa a lovak mozdulatait. 1880 őszén ez a híradás olvasható a *Magyarország és a Nagyvilág* című újságban: „*A királyné cirkusza Gödöllőn tavaly óta nagy változáson ment keresztül. (...) Ha az ember az előcsarnokból a tulajdonképpeni köröndbe lép, azt képzelettel látja kicsiben maga előtt. A köröndöt három láb magas, piros bársonnyal bevont korlát futja körül. A terem közepén gyönyörű csillár himbálozik, a falakon négy óriási tükör veti nagyszerű arányokban vissza a lovagló képét. (...) A felséges asszonynak legnagyobb kedvtelése magas és legmagasabb vendégei előtt bemutatni mindama mesterségeket, melyekre kedvenc lovait tanítá.*”²⁷

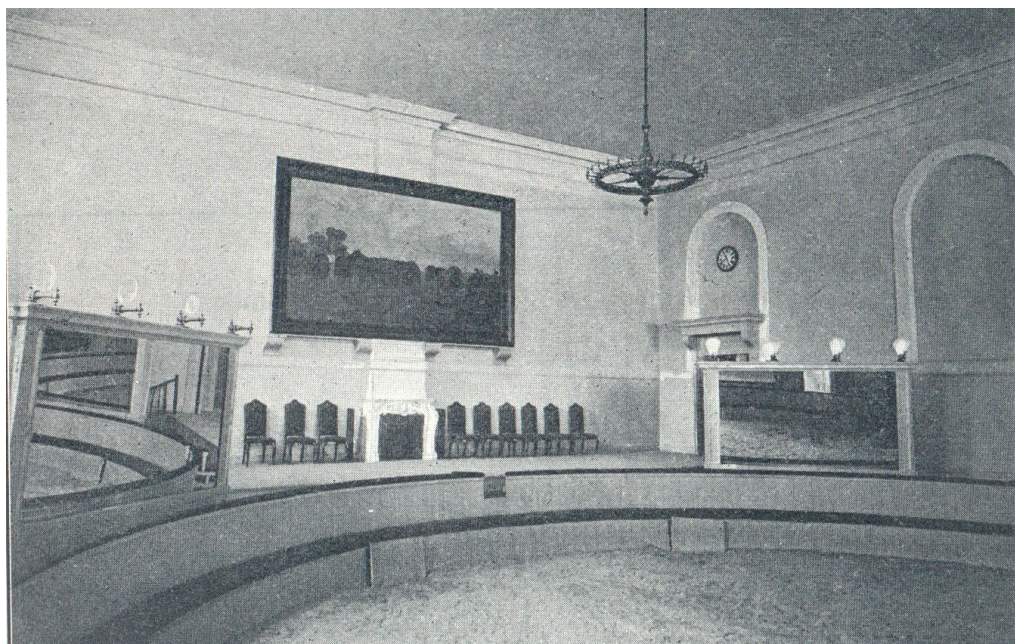
²³ *Vadász és Versenylap*, 1873. december 396.

²⁴ *MAGYAR* 1920. 152.

²⁵ *TOLNAYNÉ* 2009. 23.

²⁶ *TOLNAYNÉ* 2009. 48.

²⁷ *Magyarország és a Nagyvilág*, 1880. október 686.

10. kép – A gödöllői kastély Lovardája

A lovarda falára Supp Ferenc várkapitány kérésére 1881 őszén Lotz Károly *Ménes*²⁸ című hatalmas méretű festménye került, ezt állami megrendelésre, eredetileg a kisbéri méntelep épületének nagytermébe rendelték meg a festőtől. Lotz festménye 1881 október végén került fel a Lovardába, a körönd mögötti falra: „Gödöllön a királyné cirkuszába e napokban függesztették ki Lotznak »A kisbéri ménes« című nagy festményét.”²⁹

A királyné apjától, Miksa bajor hercegtől örökölte a cirkuszi lovaglás iránti szenvedélyét, aki a müncheni palotájuk magáncirkuszában maga is lovasmutatványokkal lépett fel. Erzsébet az 1870-es években vásárolt cirkuszi lovakat. A Renz Cirkusz műlovarnőitől tanulta meg a lóidomítás fortélyait és sok nehéz lovasmutatványt. Elise Petzold műlovarnő Bécsben és Gödöllőn is tanította a királynét, aki a bizalmába fogadta, és 1875 májusában a hölgynek ajándékozta kétéves angol lovát, Lord Byront. A korszak híres festője, Friedrich Kaulbach a királyné kérésére megfestette Petzold kisasszonyt a gyönyörű fekete mén hátán.³⁰ 1878 szeptemberében a királyné elhozta Gödöllőre két szép fehér lovát, nevük „»Flick« és »Flock«; ezt a két lovat ő idomítja. A kis lovaglósikola közepén áll, kezében cukor és kenyér, a lovakat egyszerre engedik be különböző oldalról, úrnőjük felé vágtatnak, akitől mindig kapnak valami jót. Pontosan Erzsébet előtt megállnak. Egyik kedves mulatsága,

²⁸ A festmény a Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében található. 2022–23-ban restaurálták, 2024. február közepétől újra eredeti helyén, a Gödöllői Királyi Kastély Lovardájában látható.

²⁹ *Fővárosi Lapok*, 1881. 1479.

³⁰ A kép a hátoldalán lévő leltári cédula szerint „Ő Császári és Királyi Fensége Erzsébet” tulajdonából való és a gödöllői lakosztályát díszíthette. Freidrich Kaulbach festménye Elise Petzoldról a Gödöllői Királyi Kastély gyűjteményében található, a kastély állandó kiállításán látható.

11. kép – Lotz Károly *Ménes* című festménye a Lovarda falán a hivatalos átadás napján, 2024. február 14-én

*hogy idegeneknek bemutassa, amikor a lovak hirtelen beszáguldanak. A nézők ilyenkor megrettennek.*³¹

A királyné sok időt töltött a Lovardában, amely így a társasági élet fontos helyszíne lett. Az ottani „életről” is írt naplójában gróf Festetics Mária udvarhölgy: „1878. október 12. Délután 5-től 7-ig a lovarda van soron. (...) Én játszom a kíséző zenét. Az Aidából az indulót, egy XIII. Lajos-korabeli gavottot, a Bolondpolkát és a Mandolinátát, mindent 4/4-es ütemben. A lovasok csak úgy sűrögnek, forognak körbe. (...) Milyen gyönyörű a császárné a lovon! Mintha csak egygé nőtt volna vele.”³²

A kastélykertben Erzsébetnek kinti lovas-akadálypályát is építettek.

A nyugodt Gödöllő

A királyi pár számára volt még egy vonzereje Gödöllőnek: „Itt nyugta van az embernek, nincsenek rokonok, nem piszkálódik senki, ott meg Bécsben az az egész császári pereputty! Engem sem feszélyez itt semmi, úgy élek, mint falun, sétálhatok, kikocsizhatok egyedül!” – írta egyik levelében Erzsébet az édesanyjának az 1870-es években.³³ „Itt a magányosság érzése nélkül nyugodtan lehetne egyedül az ember. (...) Az itteni vidéki kert, az erdő, a mezei út élénkítő élvezet, mely ezer gondolatot ébreszt. (...) [M]indenkin látszik a megelégedettség...”³⁴ – írta naplójában Festetics grófnő 1881. szeptember 17-én.

³¹ CORTI 1989. 257.

³² TOLNAYNÉ 2009. 129.

³³ HAMANN 1988. 317.

³⁴ TOLNAYNÉ 2009. 159.

12. kép – Vinzenz Katzler: *A királyi család Gödöllőn* (1871. színezett litográfia)

A királyi pár a gödöllői kastélyban szinte magánemberként élhetett, sok időt tölthettek együtt és gyermekeikkel, főleg az 1870-es években. „*A királyi udvar Gödöllőn igen egyszerűen él, minden fény és pompa nélkül, majdnem falusiasan, de annál kedélyesebben. Nem uralkodik itt az a rideg fesz, elzárkózottság, mely a királyi udvarokat körülveszi, hanem uralkodik eleven élet és fesztelen jókedv, mely állítólag a következő nyilatkozatra ragadta közelebb a királynét: »Soha sem mulattam oly jól, mint Gödöllőn.« E mulatság nem áll udvari ebédek-ből és estélyekből, hanem amit egy kies (...) vidék nyújthat: séta, lovaglás, vadászat.*”³⁵ Bár a császár itt is hajnali 4-kor kelt, a nap nagy részében államügyekkel foglalkozott, és a távírda is sűrűn ontotta a sürgönyöket, de mégis több szabad ideje maradt családjára és kedvelt időtöltésére, a vadászatra. „*A király sétákat tesz a kertben, sokat dolgozik államügyekben és a kérvényekkel, melyeket folyvást hordanak a gödöllői kastélyba. Naponkint egy futár is érkezik oda államiratokkal. A királyné (...) sétalovaglásokot tesz Gödöllő környékén.*”³⁶

Erzsébet „*vidám volt, (...). Milyen szeretetreméltó a császárral, ő pedig az iránta való szüntelen imádatával!*”³⁷ – írta naplójában Festetics grófnő 1872. december 7-én. A királyné napjai nagy részét a lovardában, a kastélyparkban és a környék erdeiben lovagolva, sétálva töltötte, sokat olvasott, főleg magyar írók műveit, például Jókai Mór regényeit, nyelvet tanult, és legkisebb leányának nevelésével foglalkozott. *A Hölgyek Lapja* 1880 novemberében megírta Erzsébet gödöllői napirendjét:

³⁵ *Magyarország és a Nagyvilág*, 1873. 61.

³⁶ *Fővárosi Lapok*, 1868. 1001.

³⁷ TOLNAYNÉ 2009. 23.

„A királyné reggel hét órakor kel föl, egy csésze hideg csokoládét iszik s átveszi kedvenc virágát, az ibolyát, melyet minden reggel visznek fel neki s melyet vadászkabátján is visel; aztán az istállóba megy, hol egy órát tölt s innen, ha szép az idő, kutyájától kísérve, sétálni megy a parkba. Tizenegy órakor báró Nopcsa főudvarmester előterjeszti a királynéhoz érkezett kérvényeket, aztán Ferenczy Ida kisasszony mondja el a nap eseményeit s az érdekesebb dolgokat fel is olvassa a lapokból. (...) Egy órakor a királyné villásreggelit költ el, rendesen beafsteaket, egy pohár sört és egy pohár vörös bort. (...) [majd] sétál Ferenczy Ida kisasszonnyal, vagy kilovagol, hat órakor megebédel,³⁸ aztán a lovagló iskolába siet, hol két-három lovat lovagol.”³⁹

Erzsébet az 1870-es években több alkalommal meghívta a kastélyba Koller Károlyt Budapestről, hogy fényképeket készítsen Mária Valéria főhercegnőről. 1876-ban Koller Rudolf trónörökös és a királyné kedvelt unokahúgát, Marie Wallersee bárónőt is lefényképezte.

A kastély dísztermében rendszeresek voltak a családi étkezések, villásreggelik, díszvacsorák, ahová meghívták az udvartartás tagjait is. Az étkezések alatt gyakran cigánybanda zenélt, több alkalommal Rácz Pali és zenekara. Erzsébet és Rudolf trónörökös nagyon kedvelték a cigánymuzsikát. „Az estebéd alatt oly gyönyörűen szólt a cigányzene. (...) A császárné szenvedélyesen szereti a cigányzenét, és nem tud betelni a szép melankolikus dalok hallgatásával.”⁴⁰ – olvasható gróf Festetics Mária naplójában 1876. október 10-én. A királyné legkedvesebb nótája: *Lehullott a rezgő nyárfá aranyszínű levele...*, Rudolfé pedig: *Édesanyám is volt nékem...* Esténként különféle társasjátékokat játszottak, zongoráztak, legtöbbször Mária Valéria főhercegnő és gróf Festetics Mária udvarhölgy, olykor táncmulatság is volt.

A korabeli újságok cikkei közül íme egy érdekes hír 1881 őszéről:

„A gödöllői kastély csakugyan üvegház, mint egyszer a királyné mondta; sokan néznek, látnak bele, de persze nem látnak mindent jól meg. A benső házi élet apróságiból a »Pesti Hírlap« tudósítója említ néhányat (...), hogy a királyasszony orvosi rendeletre »kumiszt«-t (oroszlóvaj tejebe! főzött italt) iszik, gyűszűnyi adagokban. Továbbá a királyi konyhán becsben van a szegedi tarhonya is; többször készítik, mert a királyasszony szereti. (...) [E] napokban ebéd után a felséges asszony maga főzte a fekete kávé fivére, sógornője és unokahúga számára s a tudósító (mintha részesült volna belőle,) hozzá teszi: »fekete volt, mint az ördög, forró, mint a szerelem s édes, mint egy királyné mosolya.«”⁴¹

Ünnepek a gödöllői kastélyban

Magyarországon a királyné névnapja országos ünneppé vált. Márki Sándor történetíró szerint Erzsébet tizennyolc alkalommal ünnepelte névnapját a gödöllői kastélyban. Erzsébet-nap előestéjén Gödöllő lakossága fáklyás felvonulást rendezett, szerenádott adott a kastély előtt, az emberek gyertyát tettek az ablakaikba. A királyné családjával a kastély

³⁸ Ez az ún. estebéd volt.

³⁹ *Hölgyek Lapja*, 1880. november 28. 588.

⁴⁰ TOLNAYNÉ 2009. 102.

⁴¹ *Fővárosi Lapok*, 1881. 1429.

díszerkélyéről nézte a szép megemlékezést. November 19-én reggel a kastélykápolnában ünnepi szentmisét hallgattak, majd este díszvacsora volt a kastély dísztermében.

1875. november 19-én este Mária Valériánál táncmulatság volt: „*Táncoltunk, ahogy csak bírtunk. (...) A tánc után kis játékokat játszottunk, amikben a császárné élénken részt vett, kacagott, és oly jól érezte magát, mint egy gyermek. Leírhatatlanul elragadó, vidám és gondtalan volt*”⁴² – írta naplójában Festetics grófnő. 1884. november 18-án, Erzsébet-nap előestéjén Mária Valéria főhercegnő *Névnep* című színdarabjával lepte meg édesanyját, amelyet a szerző barátnőjével, Auersperg Aglája hercegnővel adott elő a kastélyban.

Erzsébet 1837. december 24-én, vasárnap, karácsonykor jött a világra, amely meghitt ünnep volt a királyi családban. A kiegyezés után e nap is országos ünnepnappá vált, és Gödöllő életében is jelentős esemény volt. Reggel ünnepi szentmisét tartottak a kastélykápolnában, majd a község elöljárói és a plébános jókívánságaikat elküldték vagy személyesen adták át az ünnepeltek.

Erzsébet a források szerint nyolc alkalommal ünnepelte születésnapját családjá körében a gödöllői kastélyban. A királyné szerette maga beszerezni a karácsonyi ajándékokat, kedvelte a pesti Kugler cukrászda különleges díszeit és édességeit. Hatalmas karácsonyfát állítottak a Díszteremben, Mária Valéria lakosztályában, a királyné szalonjában és a személyzet gyermekeinek. A fákat a valkói erdőkből szállították. Erzsébet lakosztályát születésnapján kedvenc virágaival, rózsákkal és ibolyával díszítették. Rudolf ibolyacsokorral, Mária Valéria is szép virágcsokorral köszöntötték édesanyjukat. A királyi pár megajándékozta az udvartartás tagjait a Díszteremben, ahol „*a királynénak mindenikhez volt egy*

13. kép – A gödöllői kastélypark az 1900-as évek elején (képeslap)

⁴² TOLNAYNÉ 2009. 91.

kegyes szava”.⁴³ 1875 karácsonyán Festetics Mária „egy gyémántcsillagot és bonbonokat”⁴⁴ kapott a királynétől.

Erzsébet karácsonyfát állíttatott a község gyermekeinek, ajándékokat, könyveket, ruhanevét és pénzt osztott a szegényeknek, „*hogy ne legyen senki szomorú karácsony estéjén ott, hol a szegények védangyala tölti az ünnepeket.*”⁴⁵

Az 1890-es évek jelentős változásai a gödöllői kastélyban

Rudolf trónörökös tragikus halála után a királyné nem talált többé nyugalomra, állandó utazásokba menekült. Az egykor oly szeretett gödöllői kastélyban is csak a magányt kereste.

A *Pesti Napló* leírása szerint: „*A királyi udvar Gödöllőn. (...) Csöndes, zárkózott ez az élet nagyon és a figyelmes város maga is sokkal csöndesebb, (...) mint rendesen. (...) Valamikor a királyi pár akkor kereste fel Gödöllőt, ha szórakozni akart; most akkor megy oda, amikor zavartalan pihenésre vágyik. A királyné (...) kedvező időben a fácánosban, a haraszi erdőben sétál, (...). Sétáin mindig a görög nyelvmester kíséri és bármily gyorsan mennek is, folytatja felolvasását. A királyné toiletteje egyszerű és napról-napra ugyanaz. Rövid, bokáig érő fekete lódenruha és bársony pelerin. Ezüstszínű napernyőjét mindig magával viszi (...). Ha az erdő magányában valakivel találkozik, nem várja be, hogy őt köszöntse, előre megbillenti fejét. Mindig egyedül étkezik (...). Egész nap a magányosságot keresi, csak ebéd után beszélget 10–15 percig udvarhölgyeivel.*”⁴⁶ Erzsébet 1895 őszén járt utoljára a gödöllői kastélyban.

1898. szeptember 10-én Erzsébet királyné merénylet áldozata lett Genfben. Ferenc Józsefet mélyen lesújtotta felesége tragikus halála. Október közepén Gödöllőre utazott, ahol „*teljes visszavonultságban*”⁴⁷ élt. A „*király csaknem minden este bemegy az Erzsébet-szobákba. A csillárokat fölgyújtják, és az uralkodó egyedül (...) jár végig a virággal díszes helyiségekben.*”⁴⁸ – írta a *Pesti Napló*. A királyné lakosztályát érintetlenül hagyták Ferenc József haláláig. Erzsébet halála után a király szinte csak vadászni jött Gödöllőre.

A királyné emlékére Magyarországon szobrokat emeltek, emlékhelyeket alakítottak ki. Gödöllőn a kastélyhoz közeli Kálvária és a Haraszi erdő közötti körülbelül 30 hektáros területen 1900 tavaszára elkészült az Erzsébet királyné emlékpark, a bejárattól négy soros krími hársfasor vezetett a Zala György által tervezett sziklacsoporthoz. Ez elé került egy évvel később Róna József szobrász alkotása, aki a királynét – ahogyan visszaemlékezésében írta – olyanak örökítette meg, „*amilyenek a gödöllőiek őt ismerték. Esernyővel kezében, mezei virágokkal font csokorral indul sétájára.*”⁴⁹

A három méter magas kő talapzaton álló, 2,5 m magas egészalakos bronz szobor felavatására 1901. május 19-én került sor a király, a királyi család tagjai és a királyné egykori udvarhölgyei: gróf Festetics Mária, Hohenlohe hercegné született gróf Mailáth Sarolta, gróf Széchen Miklósné született gróf Mikes Johanna, gróf Sztáray Irma és Ferenczy Ida

⁴³ *Vasárnapi Ujság*, 1893. 878.

⁴⁴ TOLNAYNÉ 2009. 93. (Gödöllő, 1875. december 27.)

⁴⁵ 1877. december 20. 36. szám, oldalszám nélkül

⁴⁶ *Pesti Napló*, 1894. 4.

⁴⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1898. 755.

⁴⁸ *Pesti Napló*, 1904. 6-7.

⁴⁹ RÓNA 1929. 667.

14. kép – Róna Józsefi Erzsébet királyné szobra (1901, képeslap)

15. kép – Erzsébet királyné szobra a gödöllői Erzsébet-parkban (1901, képeslap)

felolvasónő jelenlétében. A jeles eseményre hatalmas tömeg utazott Gödöllőre. Ferenc József e szavakkal avatta fel a szobrot: „*Szívem mélyéből köszönetet mondok mindazoknak, a kik istenben boldogult, felejtethetlen hitvesem emlékét itten, a hol mindig oly szívesen időzött, kegyeletteljesen megörökítették.*”⁵⁰

A gödöllői Erzsébet-szobor és az Erzsébet-park a Gödöllői Királyi Kastéllyal együtt napjainkban is a legfontosabb helyszínei Erzsébet királyné magyarországi kultuszának.

KÉPJEGYZÉK

1. kép A Gödöllői Királyi Kastély főhomlokzat. Forrás: Klösz György fotó, 1895–1899, Fortepan, Budapest Főváros Levéltára. HU.BFL.XV.19.d.1.13.004
2. kép Erzsébet császárné magyar díszruhában, 1866. Forrás: Emil Rabending fotó, Bécs, Gödöllői Királyi Kastélymúzeum gyűjteménye
3. kép I. Ferenc József magyar király, 1867. Forrás: Emil Rabending fotó, Bécs, Gödöllői Királyi Kastélymúzeum gyűjteménye
4. kép A Gödöllői Királyi Kastély díszudvara. Forrás: Klösz György fotó, 1895–1899, Fortepan, Budapest Főváros Levéltára. HU.BFL.XV.19.d.1.13.005

⁵⁰ *Vasárnapi Ujság*, 1901. 341.

5. kép A Gödöllői Királyi Kastély Díszterme. Forrás: Erdélyi Mór fotó, 1895, megjelent Ripka Ferenc: *Gödöllő, a királyi család otthona* című könyvben, 1896-ban. Gödöllői Királyi Kastélymúzeum gyűjteménye
6. kép A király szalonja a gödöllői kastélyban. Forrás: Erdélyi Mór fotó, 1895, megjelent Ripka Ferenc: *Gödöllő, a királyi család otthona* című könyvben, 1896-ban. Gödöllői Királyi Kastélymúzeum gyűjteménye
7. kép Erzsébet királyné szalonja a gödöllői kastélyban. Forrás: Erdélyi Mór fotó, 1895, megjelent Ripka Ferenc: *Gödöllő, a királyi család otthona* című könyvben, 1896-ban. Gödöllői Királyi Kastélymúzeum gyűjteménye
8. kép Erzsébet királyné verandája a gödöllői kastélyban (színezett képeslap, 1908). Forrás: Gödöllői Királyi Kastélymúzeum gyűjteménye
9. kép Erzsébet, Ausztria császárnéja, Magyarország királynéja 1876-ban. Forrás: Carl Kobierski elefántcsontra festett miniatűr arcképéről készült fotó, Gödöllői Királyi Kastélymúzeum gyűjteménye
10. kép A gödöllői kastély Lovardája. Forrás: Erdélyi Mór fotó, 1895, megjelent Ripka Ferenc: *Gödöllő, a királyi család otthona* című könyvben, 1896-ban. Gödöllői Királyi Kastélymúzeum gyűjteménye
11. kép Lotz Károly *Ménes* című festménye a Lovarda falán a hivatalos átadás napján, 2024. február 14-én Forrás: Kaján Marianna felvétele
12. kép Vinzenz Katzler: A királyi család Gödöllőn (1871. színezett litográfia). Forrás: Gödöllői Királyi Kastélymúzeum gyűjteménye
13. kép A gödöllői kastélypark az 1900-as évek elején (képeslap). Forrás: Gödöllői Királyi Kastélymúzeum gyűjteménye
14. kép Róna József: Erzsébet királyné szobra (1901, képeslap). Forrás: Gödöllői Királyi Kastélymúzeum gyűjteménye
15. kép Erzsébet királyné szobra a gödöllői Erzsébet-parkban (1901, képeslap). Forrás: Gödöllői Királyi Kastélymúzeum gyűjteménye

FORRÁSOK

- Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár A Lónyay Menyhért pénzügyminiszter felterjesztése Ferenc József királynak a Gödöllői uradalom megvétele és annak korona-birtokká nyilvánítása tárgyában, 1867–68. ltsz. AI. 940.

SAJTÓFORRÁSOK

Budapesti Hírlap, 1886
Fővárosi Lapok, 1868, 1871, 1880, 1881
Hölgyek Lapja, 1880
Magyarország és a Nagyvilág, 1867, 1873, 1880
Pesti Hírlap, 1877, 1886
Pesti Napló, 1894, 1904
Vasárnapi Ujság, 1893, 1898, 1901
Vadász és Versenylap, 1873

NYOMTATOTT FORRÁSOK

- Drága Rudolf! 2020 *Drága Rudolf! Ferenc József és Sisi levelei fiukhoz.* Sajó alá rend. VÉR Eszter Virág – BORÓVI Dániel. [Budapest], 2020.
- Ferenc József levelei Sisihez 2021 *Ferenc József levelei Sisihez, 1859–1894.* [Szentendre], 2021.
- TOLNAYNÉ 2009 *Egy udvarhölgy naplójából. Festetics Mária grófnő, udvarhölgy naplójának Budán és Gödöllőn papírra vetett részei.* Ford. TOLNAYNÉ KISS Mária. Gödöllő, 2009. (Gödöllői Kastély-Könyvek 2.)
- TOLNAYNÉ 2016 *Kedves Idám! Leveleskönyv Erzsébet királyné, Ferenc József, Andrássy Gyula és Schratt Katalin levelei Ferenczy Idához.* Szerk. TOLNAYNÉ KISS Mária. Gödöllő, 2016. (Gödöllői Kastély-Könyvek 3.)

IRODALOM

- CORTI 1989 CORTI, Egon Cäsar: *Erzsébet.* Budapest, 1989.
- HAMANN 1988 HAMANN, Brigitte: *Erzsébet királyné.* Budapest, 1988.
- MAGYAR 1920 MAGYAR Elek: *Pesti históriák. Karcolatok.* Budapest, 1920.
- MÁRKI 2011 MÁRKI Sándor: *Erzsébet, Magyarország királynéja (1867–1898).* Budapest, 2011.
- RIPKA 2000 RIPKA Ferenc: *Gödöllő, a királyi család otthona.* Gödöllői Városi Múzeum, 2000.
- RÓNA 1929 RÓNA József: *Egy magyar művész élete.* II. kötet. Budapest, 1929.

„One is calm here...” Queen Elizabeth’s Palace in Gödöllő

by Marianna Kaján

(Summary)

Queen Elizabeth turned with extraordinary sympathy towards the self-conscious Hungarian people who yearned for freedom. She learned the Hungarian language, she chose Hungarian people as her courtiers, whom she could trust.

The Queen spent a lot of time on Hungarian land: according to historian Sándor Márki, 2663 days, of which more than 2000 nights at the Gödöllő Palace. The Gödöllő manor, with the baroque castle of the Grassalkovichs and the forest, was purchased by the Hungarian state in 1867 and was put to use by the Royal family of the time. The royal couple primarily used it as a hunting lodge, it became their real family castle, where they spent much more time together and with their children.

Elizabeth’s name day (Nov. 19) and birthday (Dec. 24) became real holidays in Hungary during the royal era. The Queen celebrated her name day and birthday many times with her family in Gödöllő Palace. At that time, the people of Gödöllő greeted their beloved queen with a serenade and torchlight procession.

The Gödöllő Palace became an important place in Queen Elizabeth’s life. She could feel herself there truly free and also found peace. As the Queen’s life has changed, so did the life in the castle, which is why contemporary sources called it „the Queen’s castle”.

In the 1870s, Queen Elizabeth spent most of her time at the castle, at that time riding and hunting were the most important things in Elisabeth’s life, and the most suitable place for this was the Gödöllő hills.

Then, towards the middle of the 1880s, she stopped riding for health reasons on the advice of his doctors. Queen Elizabeth started long walks and found beautiful walking paths in the forests of Gödöllő.

Finally, in the 1890s, when she couldn’t find her place in the world, she traveled constantly, yearning for solitude and peace, she visited Gödöllő for less and less time. The castle became „quiet”. Although hunting was still being held, but without Queen Elizabeth, who preferred to take a walk in the castle park and in the surrounding woods instead, enjoying the silence.

Borovi Dániel

Erzsébet királyné magyarországi portréi

Ikonográfiai vázlat

A 19. századi magyar és birodalmi közjogban az uralkodó felesége nem játszott tényleges szerepet. Hatalmi jogosítványa nem volt, a struktúra működésébe hivatalosan nem szólhatott bele, az uralkodó halála esetén nem örökölte a trónt. Bár formálisan abszolút „felül” volt, hatalmi értelemben a szerepe erőteljesen korlátozottnak számított.¹ Így reprezentatív portréjának közintézményekbe elhelyezése is inkább lehetséges volt, mint szükségszerű.

Mindezek ellenére Erzsébet királyné a hatvanas évek végétől, azaz politikai szerepvállalásának – a kiegyezés létrehozásában vállalt informális, támogató szerepének – epizódjától kezdve mind gyakrabban jelent meg a közintézmények falain. Erzsébet a korszak magyar közéletének leggyakrabban ábrázolt nőalakjává vált, és mint ilyen, bizonyosan őt illeti meg az első hely az újkori magyar történelem uralkodófeleségei között is.

Tanulmányomban Erzsébet királyné magyarországi rendeltetési helyre szánt és/vagy magyar művész által készített portréinak ikonográfiai vázlatát szeretném nyújtani a császári pár házasságkötésétől (1854) az uralkodóné haláláig (1898), kitekintéssel a Monarchia felbomlása előtt keletkezett posztumusz, elsősorban kommemoratív célú alkotások főbb jellegzetességeire is.

Az ifjú császárnéről már az 1850-es években rendkívül nagy számban készülő ábrázolások között igen hamar, 1854-ben, majd valószínűleg az első, 1857-es magyarországi látogatásával összefüggésben is megjelennek a jellemzően bécsi kiadású, magyar díszruhás portrék, főleg a sokszorosított grafika műfajában.² Az 1867-es koronázást megelőző közel másfél évtizedből azonban rendkívül kevés, Erzsébetet magyar díszruhában és/vagy magyar uralkodónéként mutató, festett, egészalakos reprezentatív ábrázolás ismert.

A legkorábbi olyan grafikák, amelyek a fiatal császárnét magyar díszruhában mutatják, Eduard Kaiser 1854-es litográfiái. Nem meglepő módon – hasonlóan Ferenc József ábrázolásaihoz – az egyik legkorábbi ismert festett portré sem önálló kompozíció, hanem az Eduard Kaiser 1854-es, magyar ruhás litográfiája nyomán készült, magas kvali-

¹ GERŐ 2004. 110.

² Erzsébet nyilvánosan először 1854. április 26-án jelent meg magyar díszöltözetben, amikor a császári pár házasságkötését (április 24.) követően Magyarország gratuláló küldöttségét fogadta. A császár saját huszárezredének egyenruhájában jelent meg. *Budapesti Közlöny*, 1854. április 28. 2286. Az a tradíció, hogy a Habsburg uralkodók a magyar királlyá koronázásuk, majd a későbbiekben magyar vonatkozású nyilvános szerepléseik alkalmával magyar nemesi viseletben jelenjenek meg, ezzel is reprezentálva, hogy tiszteletben tartják az ország hagyományait, II. Miksa 1563. évi pozsonyi koronázásával indult. A magyar díszruhás (festett) portrék Mária Terézia magyar királynői reprezentációjában kaptak először markáns szerepet. Erről bővebben lásd: SERFŐZŐ 2022.

Korai magyar díszruhás sokszorosított grafikai lapok például: Eduard Kaiser 1854-es litográfiája, MNM TKCs, ltsz. 56.1282; ugyanez az ábrázolás páros portréként a huszáregyenruhát viselő Ferenc József portréjával kiegészítve, ugyancsak 1854-ből, MNM TKCs, ltsz. 56.1247; Richard Schwager és Franz Wolf litográfiája, MNM TKCs, ltsz. 56.1225.

tású alkotás.³ Viszonylag korai keletkezési dátumán túl sajátos ikonográfiájával is kitűnik Klimkovics Ferenc kassai festő magyar díszruhás, egészalakos portréja, amely párdarabjával, a huszártábornoki egyenruhát viselő Ferenc József arcképével együtt ifj. Lánczy József, Abaúj vármegye főispánja megrendelésére készült.⁴ A portréfej előzménye – beleértve a hajviseletet is – Ludwig Angerer bécsi udvari fotográfus egyik nappali ruhás felvétele, amelyet az osztrák kutatás 1863–1864-re datál.⁵ A test és a környezet előképe sajátos: a művész a korszak európai uralkodóházai és arisztokráciája körében legdivatosabb német portréfestő, Franz Xaver Winterhalter egyik egészalakos ábrázolását követte, amely azonban nem Erzsébetet, hanem a francia császárnét, Eugéniát jelenítette meg.⁶

Az Erzsébetet magyar királynéként megjelenítő 1867 utáni ábrázolások – festmények, grafikák és szoborportrék – leggyakoribb forrása az a fotósorozat volt, amely az uralkodónét magyar díszöltözetben, a 19. századig visszavezethető hagyomány szerint a magyar koronázási díszruhában ábrázolja.

Az 1867-es koronázási ünnepségek során Erzsébet magyar díszöltözetben jelent meg. Az együttes fekete bársonyderékből és – a szertartás alatt – gazdag ezüsthímzéssel díszített szoknyából állt. A koronázás különböző eseményeinek leírásai között tapasztalható eltérések felvetik annak lehetőségét, hogy a ruhaderékhoz több szoknya tartozott.⁷ Az öltözék nem maradt fenn, Erzsébet azt a hagyományoknak megfelelően a veszprémi püspökségnek ajánlotta fel.⁸

Nem ismerünk olyan eredeti fotográfiát a koronázás szertartásáról, amelyen a királyné és az általa viselt öltözék(ek) láthatóak lennének.⁹ Az 1867-es és azutáni magyarországi Erzsébet-ábrázolások – legyen szó akár a koronázás eseményképeiről, akár önálló portrékról – szinte kizárólagos forrása így Emil Rabending fotósorozata lett,¹⁰ amely érthető módon már a 19. század végén 1867-es datálást kapott.¹¹ Ismerete és használata a koronázás idején mutatható ki először. Pontosan datálható grafikai feldolgozásai között a legkorábbi talán a *Vasárnapi Ujságnak* a koronázás alkalmából, a folyóirat 1867. június 16-i számában publikált Ruzs Károly-metszete.¹² A fotók 1867-es datálását sokáig a modern szakirodalom is kritika nélkül átvette. Ugyanígy továbbélt az az elképzelés is, hogy a felvételeken egyértelműen a koronázási díszruha látható. Ulla Fischer-Westhauser a sorozattal kapcsolatban már 1998-ban új, 1866-os datálást javasolt. Ennek alapja az volt, hogy a fotók egyes példányainak verzóján Rabending arra hívja fel vásárlói figyelmét,

3 Az ismeretlen rendeltetési helyre készült festményt párdarabjával, a huszártábornoki egyenruhát viselő Ferenc Józsefet ábrázoló portréval együtt a szegedi Móra Ferenc Múzeum őrzi, ltsz. 50.21.1.

4 A festmény keletkezéstörténetéről és azonosításáról bővebben lásd: BORÓVI 2022.

5 MRAZ – FISCHER-WESTHAUSER 1998. 64–65., 138.

6 Az előképválasztás lehetséges indokairól lásd: BORÓVI 2022.

7 F. DÓZSA 2012. 112–113.

8 A ruha későbbi sorsáról lásd: BORÓVI 2016. 91–92.

9 A koronázás ábrázolásait – különös tekintettel az eredeti fotókra és kompilált montázsokra – Tomsics Emőke dolgozta fel. TOMSICS 2015.

10 MNM TF, ltsz. 388/1957 Fk (szemből, egész alak, nagy méret), 1933/1957 (profil, egész alak, nagy méret), 1423/1952 (profil, egész alak), 74.307 (szemből, egész alak), 55-1933, 3396/1958 (szemből, félalak), 59-1933 (profil, félalak), 1415/1952 (hátról, egész alak). MFM, ltsz. 76.35, 246/1999.

11 Így szerepel már 1898-ban is, hasonlóan Rabending 1869-es reprezentatív Ferenc József-portréfotójához. MÁRKI – BEKSICS 1898. 653.

12 *Vasárnapi Ujság*, 1867. június 16. 293.

hogy aktuális műtermét (Hotel National, Taborstraße) csak 1866 végéig fogja használni, utána új címre költözik.¹³

A datálás kérdésében szolgált új információkkal Pálincás Patrícia 2015 végén publikált írása.¹⁴ A kutató a korabeli osztrák sajtót áttanulmányozva bukkant rá olyan tudósításokra, amelyek szerint Erzsébet 1866. március 17-én, tehát közvetlenül a megegyezést is elősegíteni szándékozó magyarországi látogatása¹⁵ után Rabending műtermében magyar díszruhás fotósorozatot készíttetett magáról. A császárné a fényképezés alatt magyaros fehér selyemruhát viselt fekete bársony ruhaderékkel, diadémmal.¹⁶ A fotók a következő hónapban már a nagyközönség számára is hozzáférhetővé váltak.¹⁷ Mivel nem tudunk más olyan alkalomról, amikor Erzsébet élete során magyar díszruhában fotografáltatta volna le magát, egyértelműnek tűnik, hogy a sajtóhírek az általunk ismert Rabending-sorozatra vonatkoznak. Schrecker Ignác pesti fotográfus 1866 júniusában folyamodott ugyan azért, hogy Erzsébetet műtermében, magyar díszruhában lefényképezhesse,¹⁸ nincs nyoma annak, hogy kérését teljesítették volna.

A koronázási ruhával (vagy ruhákkal) kapcsolatos írott források és a fotósorozaton látható ruha közötti eltéréseket mérlegelve valószínűleg akkor járunk el a legpontosabban, ha azt mondjuk, hogy a Rabending-sorozaton Erzsébetnek egy 1866 tavaszán viselt magyar díszruhája látható, amelynek ruhadereka nagy valószínűséggel a koronázási öltözék részét is képezte, a fotósorozat pedig 1867-től a koronázási ruha ábrázolásának gyakori képi forrásaként szolgált. A fotót felhasználó festők legtöbbször az élő modell helyett használták Rabending felvételeit, de néhány jelentősebb korai portré esetében a fotográfiák az élő modelltől készült fejtanulmányt egészítették ki.

Erzsébet valószínűleg első koronázási díszruhás reprezentatív, egészalakos portréja Wagner Sándor alkotása. A művész 1867-ben a Nemzeti Múzeum számára festette meg a királyné arcképét. A megrendelést több mint egy évvel a koronázás előtt kapta,¹⁹ a befejezett kép a Rabending-fotók ismeretéről tanúskodik. A budapesti Erzsébet Királyné Emlékmúzeum 1911-es katalógusa szerint, amit Wagner 1910-es visszaemlékezése is megerősít, a festő 1867 nyarán a Hofburgban készített Erzsébetről fejtanulmányt.²⁰ A Münchenben megfestett képet az év őszén Bécsben állították ki,²¹ 1868 januárjában pedig

¹³ MRAZ – FISCHER-WESTHAUSER 1998. 82.

¹⁴ PÁLINCÁS 2015.

¹⁵ A látogatásról bővebben lásd: VÉR 2012.

¹⁶ *Fremdenblatt*, 1866. április 19. 6.

¹⁷ Erschienenene Neuigkeiten des österr. Kunsthandels. *Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz*, 1866. április 20. 95.

¹⁸ AT-OeStA/HHStA XII/26. Kart. 13. Nr. 231/866. fol. 741–744. Schrecker Ignác felségfolyamodványa Erzsébet császárnénak. Pest, 1866. július 10.

¹⁹ MNM TKCs, ltsz. 487. Jelenleg letét a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban. A megrendelés költségeinek fedezésére országos gyűjtés indult. Az ezt kezdeményező Mátray Gábor szerint a Nemzeti Múzeum igazgatója, Kubinyi Ágoston 1866 februárjában „eszközölte ki” az uralkodó(pár)nál az engedélyt, hogy a királyné életnagyságú portréját a múzeum számára megfestessék. MÁTRAY 1868. 82. (Részben téves évszámokkal). A gyűjtőív példánya: MNL PML IV. 254. 13137/866. fol. 1.

²⁰ SZALAY 1911. Kat. III. 11.; Wagner Sándor: Wagner Sándor visszaemlékezései. *Vasárnapi Ujság*, 1910. május 1. 369–370. A kép: MNM TKCs, ltsz. 1867. Jelenleg letét a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban.

²¹ *Fővárosi Lapok*, 1867. október 20. 968.

már Pesten, a Képzőművészeti Társulat kiállításán aratott mérsékelt sikert.²² A *Vasárnapi Ujság* 1868 májusában már arról tudósított, hogy a kép ki van állítva.²³ A figura és a környezet viszonyában Wagner választotta az egyik legeredetibb megoldást a Rabending-fotók felhasználói között. Az állóalakos reprezentatív portré műfajában szokatlan módon határozott mozgásképzetet kelt azzal, hogy a királyné alakját a képsíkra átlósan elhelyezett, a képszélek által elvágott lépcsősor pihenőjére helyezi.

Kovács Mihály 1869-ben Temes vármegye megbízásából festette meg a királyi pár arcképét, a megyeháza gyűlésterme számára. A művész nehézségeiről a *Fővárosi Lapok* így számolt be:

„Fénykép után készíté, de az arcszínt látni szerette volna »természet után« mielőtt művét befejezné. Elment több helyre, hol a Felségek megjelentek, de nem sikerült őket közletről szemügyre vennie. Képei sikerének azonban híre futván, nem rég tudósíták, hogy a miniszterelnök és neje meglátogatják műtermét. Meg is látogatták, s a kép megtetszett nekik. Pár nap múlva aztán a főudvarmesternő azzal lepte meg a művészt, hogy a királyné ülni fog előtte. Csakugyan a királyné megjelent, pompás fejér mór-selyemben, szívélyes mosollyal. »Hogy álljak?« – kérdé tőle magyarul. A művész előterjeszté kérelmét, s az arcképet igen sikerülten fejezte be.»²⁴

Kovács a ruhadereket Rabending fotója alapján festette meg. A szoknyát, a fátylat és a csipkekötényt – a koronázási ruha leírásainak megfelelő – gazdag ezüsthímzéssel ábrázolta. A festmény sikerét jelzi, hogy Andrassy Gyula miniszterelnök is rendelt belőle másodpéldányt,²⁵ így a művész csak késve küldhette el alkotását Temesvárra.²⁶

Székely Bertalan Návay Tamás főispán javaslatára Csanád vármegye által 1868-ban tett megrendelésre a makói megyeháza dísztermébe készítette el Erzsébet arcképét 1869-ben, egy Deák Ferenc-portré párdarabjaként.²⁷ A fej, a figura beállítása és az öltözék tekintetében Székely részletekbe menő pontossággal követte a Rabending-fotót. Az egészalakos fotó használatára utal, hogy Székely a fotóműterem szőnyegének mintáját változtatás nélkül átvette. A szoknya viszont a fényképen láthatónál lágyabb tömeget és gazdag ezüsthímzéses díszítést kapott. Az itt tárgyalt portrék alkotói közül Székely Bertalan az egyetlen, akiről biztosan tudható, hogy látta a koronázási díszruhát a szertartás alatt. A művészt ugyanis a rendezőbizottság bízta meg, hogy készítsen akvarelleket a koronázás eseményeiről, amelyeken ezért személyesen is részt vett.²⁸

A fiatal, koronázási díszruhás (a Rabending-sorozatot követő) alak a magyar királynéi reprezentatív arcképek szinte kizárólagos típusa lett Erzsébet életének a koronázást követő több mint harminc évében. A koronázási ruha a kiegyezést követő négy évtizedben ké-

22 Két festvény a képzőművészeti társulat csarnokában. (Wagner Sándortól és Székely Bertalantól). *Fővárosi Lapok*, 1868. január 26. 82–83.

23 *Vasárnapi Ujság*, 1868. június 21. 300.

24 *Fővárosi Lapok*, 1869. április 16. 343. Köszönöm Farkas Zsuzsának, hogy a forrásra felhívta figyelmemet. A festmény jelenleg lappang.

25 A portré ezen példánya a Fővárosi Képtárban őrzöttel azonosítható. BTM FK, leltári szám nélkül. Jelenleg letét a Budavári Önkormányzat Polgármesteri Hivatalában.

26 Kovács Mihály ezzel kapcsolatos levelét közli: BERKESZI 1909. 13–14.

27 JAM, ltsz. 82.24.1. Vázlata Székely 1867–69 körüli vázlatkönyvében, MTA KKt, MS 5005/230. f. 13. BAKÓ 1999. 146. Kat. 71.

28 FARBAKY 2015. 28–29.

szült portrékon komoly transzformáción ment át, legtöbbjük valószínűleg a valódi ruha ismerete nélkül készült.

Erzsébet a kiegészítés eseménysorát követően nem vállalt tevékeny szerepet a magyar közéletben, bár gesztusokat továbbra is tett.²⁹ Nagyobb nyilvánosságot kapó magyar díszruhás közszereplése azonban az ezt követő közel harminc évben nem volt. A hatvanas évek végétől semmilyen fényképfelvételt nem készíttetett magáról.³⁰ Magyarországon a reprezentatív portré műfajában a fiatal, koronázási ruhás Erzsébet ikonográfiai típusa így egyre általánosabbá vált. A „magyarul érző” királyné képének fenntartása a Ferenc Józsefhez fűződő viszony ambivalenciája miatt társadalmi-pszichológiai szükség is volt – a típus általánossá válásában bizonyára ez is közrejátszott.³¹ E kép fenntartása egyfelől a magyarok tradícióra sokat adó világképét figyelembe véve a múltra való hivatkozás formájában nyilvánulhatott meg (ezt képviselhetnék az állandósuló Rabending-referenciák), másrészt az ismert típusnak a jelenhez közelítésével volt megvalósítható. A leggyakrabban a Rabending-fotók nyomán készült portrék között – ahol változatosságot mindössze az eltérő kvalitás ad – ilyen sajátos megoldást jelentenek Than Mór és id. Vastagh György arcképei, amelyeken a festők a koronázási ruhás típus korszerűsítését kísérelték meg – egyrészt az öltözék átalakításával, másrészt újabb vagy újabbnak vélt portréfejek beemelésével.

A Zombori Városi Múzeum (ГраДСКИ музеј Сомбор) őrzi Than Mór 1875-ös Erzsébet arcképét. A festő a királynét a koronázási díszruhában jelenítette meg, a fej megfestéséhez viszont Georg Raab 1873-as báli ruhás arcképét³² használta, a portrén ábrázolt smaragd ékszergarnitúrát is átvéve.

Vastagh 1879-es, a szombathelyi megyeháza számára készült reprezentatív Erzsébet-portróján³³ Ludwig Angerer egy 1863–1864-es, nappali ruhás Erzsébet-fotóját³⁴ használta fel, a beállítást és a fejet a hajviselettel együtt is onnan kölcsönözve, hogy egy olyan arcképet hozzon létre, amelyen a királyné a koronázási ruha jellegzetességeit mutató, viszont részleteiben egyéni megoldású és divatosabb szabású – turnűrös szoknyarészű – öltözetet visel. Ez a megoldás azért is sajátos, mert a magyar díszruha – amely az ötvenes-hatvanas és a kilencvenes évek női divatjának alapvetően forgásszimmetrikus szoknyaformáival könnyen összeegyeztethető volt – a hetvenes-nyolcvanas években, a turnűr divatjának idején nem követte a változásokat.³⁵

A gyulai vármegyeháza számára Vastagh által 1899-ben, tehát már Erzsébet halála után festett arckép³⁶ és variációja, a csak reprodukcióról ismert, talán Újvidékre készített

29 1876 januárjában például felkereste Deák Ferenc ravatalát, amely eseményről minisztériumi felkérésre Zichy Mihály készített monumentális festményt. A témáról bővebben lásd: RÓKA 2001.

30 Utolsó, az új datálás szerint 1867 nyarán készült műtermi portréfotójáról lásd: BOROVI 2012a. 121–122.

31 A „magyar Habsburg” szükségét a korszak magyar közgondolkodásában, és azt, hogy Erzsébet királyné miért és hogyan tölthette be ezt a szerepet, Gerő András elemezte szellemes tanulmányaiban. GERŐ 1992. 12–13.

32 1874-ben festett másodpéldánya: Belvedere, Bécs, ltsz. 8841.

33 MNM TKCs, ltsz. 53.116. A kép a szombathelyi múzeumból került 1952-ben ajándékként a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe.

34 A sorozat képei: MRAZ – FISCHER-WESTHAUSER 1998. 64–65., 144. Kat. 95–98.; MNM TF, ltsz. 1404/1952, 57-1933.

35 F. DÓZSA 1990. 17.

36 Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba. Köszönöm Kaján Mariannának, hogy felhívta figyelmemet a festményre. A portré avatására 1899 októberében került sor. A vármegye új képei. *Békés*, 1899. október 22.

portré³⁷ ugyancsak sajátos: az egyéni részletekkel alakított koronázási díszruhát viselő királyné feje 1863–1864 körüli Angerer-fotó vagy még inkább az utóbbi felhasználásával készült, az „idősebb” Erzsébetet mutató, 1897 körüli, enyhén idősebbre retusált változat³⁸ nyomán került megfestésre.

Az öltözék tekintetében a legszokatlanabb megoldást Vastagh György 1883-as, a szegedi városháza számára készített uralkodói portrépárjának Erzsébet-ábrázolása képviseli. A festő Georg Raab 1877-es, élő modell után készült képének³⁹ nehézkes variánsát hozta létre. Az előképen ábrázolt báli öltözék derekát Vastagh gyöngyös fűzéssel magyaros jellegűvé alakította. A szoknya pedig az eredeti festményen látható, a hetvenes évek végére jellemző szűk fazonhoz képest a divat aktuális változásait követve turnúrré terebélyesedett. A Raab-portré nyomán készült metszetet 1879-ben a *Vasárnapi Ujság* publikálta a királyi pár ezüstkadalma alkalmából egész oldalas mellékletként.⁴⁰ A portréről a Victor Angerer-, és ennek nyomán a Koller-műterem fotóreprodukciója is ismertté vált Magyarországon. Az utóbbit többek közt a *Vasárnapi Ujság* közölte mellékletként a 25 éves koronázási jubileum tiszteletére a király friss fotójának párjaként 1892-ben.⁴¹ Raab portréja emellett birodalomszerte – főleg a Lajtán túl – az emléklapok, ajándéktárgyak kedvelt motívumává is vált a 19. század utolsó két évtizedében. A győri városháza 1899-ben készült Erzsébet-arcképe szokatlan módon minden magyaros jellegzetességet nélkülöz: a Raab-portré színvonalas másolata.⁴²

A Rabending-fotót követő koronázási ruhás típus az 1880-as években kezdett szinte kizárólagossá válni, azért is, mert a magyar ruhás fiatalasszony képének további, újabb hiteles ábrázolások bevonásával történő korszerűsítése – ilyen ábrázolások híján – már nem volt megvalósítható. A millenniumra a páros portrékon – legyen szó akár reprezentatív arcképről, akár populáris grafikáról vagy emléktárgyról – a hetvenedik évéhez közeledő uralkodó mellett egy (legfeljebb) érett asszony foglal helyet. Így például a Hauszmann Alajos által tervezett új Igazságügyi Palota dísztermének Erzsébet-képe, Bruck Lajos műve is a koronázási díszruhát viselő fiatal királynét ábrázolta.⁴³ Párdarabja természetesen az idős – a Szent István rend nagymesteri ornátusát viselő – Ferenc József arcma volt.⁴⁴ A Keleti pályaudvar számára 1897-ben mintázott Zala György-féle portrépár Erzsébetje „*díszmagyarban, viruló egészségben és ifjúságban, az 1867-iki arckép alapján*” került ábrázolásra, „*mely leginkább átment a köztudatba*” – írta a büsztök egy példányának a budapes-

37 Fotója az MNG Adattárában „(újvidéki?)” megjelöléssel. 22130/1984. A festményt 1899 szeptemberében leplezték le. Erzsébet királyné emléke. *Magyar Ujság*, 1899. szeptember 12. 3.

38 Carl Pietzner retusált Erzsébet-fotóiról és felhasználásukról bővebben lásd: BORÓVI 2012b. 91–93.

39 A festmény eredeti példánya lappang, Raab által szignált, datálatlan másodpéldánya Erzsébet királyné unokája, Elisabeth Marie Petznek hagyatékának részeként került a bécsi Bundesmobilienvverwaltung tulajdonába; jelenleg a Sisi Museum állandó kiállításán tekinthető meg.

40 *Vasárnapi Ujság*, 1879. április 20. 260.

41 *Vasárnapi Ujság*, 1892. június 12.

42 Jelezve jobbra lent: „*Raab után másoló Augustin M.*” Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Győr. A talányos szignó a 19 éves Mariskát, Augustin Károly kormánytanácsos, kabineti titkár lányát rejti. Erzsébet királyné arcképe. *Hazánk*, 1899. május 9. 4.

43 Az 1945 után a Képzőművészeti Főiskolának nyersanyagul felajánlott, majd később az Egyesült Államokba kicsempészett festmény történetéről lásd: KOVÁCS 2016. 17.

44 HAUSZMANN 1897. 5.

ti Park Clubban történt elhelyezése után a *Vasárnapi Ujság*.⁴⁵ A királyt Zala az élő modell után mintázta.⁴⁶

A királyné hosszú évek után első és egyben utolsó magyarországi, magyar díszruhás közszereplése a millenniumi ünnepségsorozaton való megjelenés volt 1896-ban. Többek közt az országgyűlés hódolatának fogadásakor jelent meg férje oldalán fekete díszmagyar öltözékben – Erzsébet a trónörökös halála (1889) után élete végéig szinte kizárólag feketét viselt. Műtermi fényképfelvétel a millenniumi díszruhát viselő királynét ezúttal természetesen már nem örökíthette meg. A Strelisky budapesti műterméből származó fotók, amelyek a királynét a „millenniumi díszruhában” ábrázolják,⁴⁷ több felvétel montírozásával és retusálásával jöttek létre. A királyné fejét Strelisky egy 1863–1864-es Angerer-fotóról kölcsönözte.⁴⁸ Az eredeti magyar díszruháról készült fényképfelvételekkel összehasonlítva úgy tűnik, a montázon látható öltözék a fantázia szülötte. A tényleges ruha és annak kiegészítői a királyné halála után, 1899-ben, Erzsébet lányai, Mária Valéria és Gizella főhercegnő ajándékként a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek. 1908-tól a budai Királyi Palotában kialakított Erzsébet Királyné Emlékmúzeumban nyertek elhelyezést.⁴⁹ Az öltözék a Vár 1945-ös ostroma során megsemmisült vagy elveszett.⁵⁰

Mivel a fiatal, koronázási díszruhás királyné típusa a reprezentatív portrékon már az Erzsébet halála előtti évtizedben rögzült, az életében készült reprezentatív portrékból az emlékművekbe való átmenet szinte teljesen zavartalan volt. Sok esetben a kisebb emlékművek nem mások, mint a királyné életében készült, őt „ideális alakban” megjelenítő – így az emlékművek követelményeinek teljesen megfelelő – szobrok másodpéldányai. Leggyakrabban Zala vagy Strobl Alajos,⁵¹ esetleg Viktor Tilgner büsztjének⁵² példányaival találkozunk. Így állították fel például 1902-ben a Fejér vármegyei Cecén Zala korábbi, koronázási ruhás mellszobrának példányát Erzsébet emlékműveként, Tőry Emil újonnan tervezett, a magyar korona motívumával lezárt szecessziós építészeti keretében.⁵³ A magyar városházák, vármegyeházák posztumusz Erzsébet-portréi – ahogy Vastagh gyulai és újvidéki festménye esetében már láthattuk – is általában ezt a típust követik.

A királyné posztumusz portréinak éppen emiatt sajátos csoportját képezik azon ábrázolások, melyeket a király rendelt meg magyar művészekről, hogy azokat ajándékba adja az Erzsébethez utolsó éveiben közel álló, udvari szolgálatot teljesítő hölgyeknek. Benczúr Gyula Ferenczy Idának, a királyné több mint harminc éven át szolgáló felolvasónőjének

⁴⁵ A királyi pár mellszobra a Park-klubban. *Vasárnapi Ujság*, 1899. július 9. 472.

⁴⁶ A királyi pár mellszobra. *Vasárnapi Ujság*, 1897. október 31. 737.

⁴⁷ MNM TF, ltsz. 76.387 – a kartonon 1897-es évszám, a fotón 1898-as szárazbélyegző; ltsz. 56-1933 – nagyobb képkivágás, festett háttér, körbevágva.

⁴⁸ MRAZ – FISCHER-WESTHAUSER 1998. 138. Az eredeti fotó példánya: MFM, ltsz. 90/1994.

⁴⁹ A múzeum történetének eddigi legátfogóbb feldolgozása: VÉR 2013. 344–387.

⁵⁰ A ruháról bővebben lásd: BOROVI 2016. 101–102.

⁵¹ Strobl a széles körben elterjedt mellszobor végleges variációját a források szerint ugyan közvetlenül a királyné halálát követő hetekben mintázta, de már 1888-ban is készített egy (jelenleg nem ismert) változatot. A mellszobor történetének és használatának eddigi legátfogóbb összefoglalása a büszt egy példányának 1901-es kolozsvári felállítására kapcsán: VÉCSEI 2022. 105–116.

⁵² Tilgner még Erzsébet életében mintázott büsztjének egy példánya, amelyet 1899. május 22-én avattak fel Nyirádon, az első volt a királyné halála után emlékére emelt magyarországi köztéri szobrok sorában. Az emlékmű történetéről bővebben lásd: NÉMETH 2022.

⁵³ Erzsébet királyné szobra Czeczén. *Vasárnapi Ujság*, 1903. május 31. 350.

és bizalmasának, illetve Sztáray Irmának, a királynét utolsó éveiben, így halálakor is kísérő udvarhölgynek, Horovitz Lipót özv. Andrássy Aladárné Wenckheim Leontinnak, a királyné mellett a millenniumi ünnepségek idején helyettes főudvarmesternői tisztséget ellátó hölgynek, illetve Maria Theresia von Harrach grófnénak, született Thurn und Taxis hercegnőnek, a királyné utolsó főudvarmesternőjének, Koppay József pedig Festetics Mária grófnőnek, a királyné udvarhölgyének festett Erzsébet-arcképet.⁵⁴ Valamennyi portré az „idősebb” Erzsébetet mutatja: az ábrázolt öltözékek szabása, fekete színe, a hajviselet a királyné által a kilencvenes években hordottakhoz igazodik.

A Ferenczy Idának készült portré⁵⁵ térdkép formátumú, a királynét fekete, az 1894–1896-os divatot követő nappali ruhában ábrázolja. Kezében legyezőt tart, statikus, zárt sziluettű alakja mögött közvetlenül, a képsíkkal párhuzamosan aranybrokát drapéria vagy brokáttapétás fal húzódik. A kép így bizonyos szakrális asszociációktól sem mentes. Az ábrázolt ruha nem maradt fenn, viszont annak a zsebkendő számára készült zsebet záró gombját Benczúr feleségének ajándékozták. A gombot Benczúr tervei szerint készült arany foglalatba foglalták.⁵⁶ Ugyanebben a ruhában jelenítette meg a királynét Róna József is az 1901-ben, Gödöllőn felállított emlékszobron.⁵⁷

A Sztáray Irmának festett portré⁵⁸ – amely jelenleg lappang vagy megsemmisült – a Ferenczy Idának festett képhez hasonlóan a fekete-arany színár dekorativitására épült, az 1896-os divatot követő fekete nappali ruhában, de kissé dinamikusabb testhelyzetben mutatta a királynét, a szakrális jelleg így mérsékeltebb volt. Az ábrázolt fekete nappali ruháról a *Vasárnapi Ujság* így írt: „az öltözet szintén szigorún a királyné viseletéhez alkalmazkodik; Benczúr abban a fekete selyemruhában festette le, amelyet a királyné élete utolsó idejében viselt. A vállán asztrakán köpeny nyugszik, a királynénak jelenleg Mária Valéria főhercegnő birtokában levő köpenye szerint festve.”⁵⁹ A festmény forrásértékét bizonyítja az a fotó is, amely a portrén látható ruhát szabóbabára öltöztetve mutatja. A felvétel Ferenczy Ida hagyatékából, a Farkas Archívumból került magántulajdonba 1992-ben.⁶⁰

⁵⁴ Erzsébet királyné arcképei. *Vasárnapi Ujság*, 1899. május 7. 317. A képek reprodukciói az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum tulajdonában is megtalálhatóak voltak. SZALAY 1908. 43.

⁵⁵ MNM TKCs, ltsz. 1861. A festmény Ferenczy Ida letétjeként került az emlékmúzeumba, aki azt 1924-ben a múzeumra hagyta. VÉR 2013. 367–368. A kép az Erzsébet Emlékmúzeum pusztulását követően 1949-ben került beletárolásra a Nemzeti Múzeumba.

⁵⁶ MNM TKCs. 1960.210. A Ferenczy Idának festett portrén látható ruhával kapcsolatos dokumentumokról: SIMON 1988. 49. Kat. 62. (tévés információkkal); LÉGRÁDY Eszter: „Felajánlom a múzeumnak...” *Népszava*, 1964. május 1. 4.

⁵⁷ A szoborállítás történetéről bővebben lásd: VÉR 2006. 64–68. A magyar emlékszobrok közt sajátos, a magyar királynéi attribútumokat nélkülöző ábrázolást az indokolhatta, hogy Gödöllőn, hasonlóan a külföldi emlékszobrokhoz, elsősorban a királyné egykori ott-tartózkodásának, illetve természetszeretetének állítottak emléket. Azt a hiányérzetet, amely abból fakadhatott, hogy az emlékszobron Erzsébetre mint magyar királynéira semmi sem utal, a szobor hátterét alkotó sziklacsoport volt hivatott oldani, melynek csúcására a magyar királyi korona motívumát helyezték.

⁵⁸ A portré korabeli fotóreprodukciókról ismert (MNM TF, ltsz. 4074/1958 Fk; MNG Adattár ltsz. 24245-19, illetve Festészeti Osztály), illetve a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent reprodukció alapján azonosítható. *Vasárnapi Ujság*, 1900. december 23. 853. A regensburgi Thurn und Taxis Kunstsammlung a kép szinte teljesen megegyező példányát őrzi: a festmény valószínűleg műhelymásolat. Regensburg, Thurn und Taxis Kunstsammlung, ltsz. St. E. 492.

⁵⁹ Erzsébet királyné új arcképe. Benczúr Gyula festménye. *Vasárnapi Ujság*, 1900. december 23. 853.

⁶⁰ Egykor F. Dózsa Katalin tulajdonában. F. Dózsa Katalin közlése.

Horovitz számára a *Mücsarnok* című folyóirat tudósítása szerint, „*pompás műtermet rendeztek be a bécsi Burgban és a királynénak számos eredeti ruháját, olajfestésű arcképét és fényképét bocsátották rendelkezésére, hogy nehéz földadatának minél nagyobb sikerrel megfelelhessen*”.⁶¹ Az ugyanazon kompozíció két variánsaként felfogható portrék a királynét a Ferenczy Idának festett Benczúr-képhez nagyban hasonlító beállításban, a Sztáray-portrén ábrázoltra nagyban emlékeztető fekete nappali ruhában, kezében legyezővel ábrázolják, semleges tájháttér előtt.⁶² A fej előzménye ezen esetekben a Ludwig Angerer 1867-es, utolsó Erzsébet-fotójának idősebbé retusálásával készült 1897-es Carl Pietzner-emléklap volt, amely utóbbi a királyné halála után utolsó arcképeként terjedt el széles körben.⁶³ Az 1860-as évekre jellemző hajviseletet a Pietzner-emléklap, és valószínűleg ennek nyomán az Andrássy Aladárné számára festett Horovitz-portré is megőrizte. Az elsőként elkészült, Maria Theresia von Harrach grófnénak ajándékozott változat⁶⁴ – amely jelenleg a Schönbrunn Group tulajdona – a királynét a kilencvenes évekre jellemző hajviseletével mutatják. A festmények Erzsébet-alakja ezekben az esetekben is a fiatalos arc és az 1890-es évekre jellemző öltözék sajátos kompilációja.

Azt, hogy az öt ajándékportré végeredményben inkább felel meg a „világ legszebb asszonya” mítoszának, mint Erzsébet valódi idősebb kori arcának, azt a királynak a Ferenczy Idának szánt Benczúr-portréről mondott véleménye is jelzi: „*Gyönyörű a kép, az alak remek, a fiatalabb korban elképzelt arc hasonlít rá és nagyon kellemes a kifejezése*”.⁶⁵ Paradoxnak tűnik, hogy ezeket, a tulajdonképpen fiktív Erzsébet-képet közvetítő portrékat olyan személyek kapták, akik személyesen ismerték a királynét élete utolsó éveiben. Megállapíthatatlan, hogy a portrékon ábrázoltakban mennyi szerepe van a valódi arc nem-ismeretének és mennyi a szándékolt idealizálásnak. Mindenesetre ezen ábrázolások – főleg a Magyarországon különösen népszerűvé vált háromnegyed alakos Benczúr-kép – is nagyban hozzájárultak a sosem öregedő királyné mítoszának továbbéléséhez.

A Festetics Máriának készült Koppay-portrén⁶⁶ a királyné a Horovitz-képekhez nagyon hasonló fekete nappali ruhában, ezúttal is póztalan egyszerűséggel jelenik meg, ebben az esetben monumentális oszlop mögül előlépve. Az arc forrása itt Carl Pietzner 1897-es, Angerer 1863–1864-es fotója nyomán készült csipkegalléros, enyhén idősebbre retusált Erzsébet-portréja.

Benczúr harmadik önálló Erzsébet-portróját 1909-ben a Nemzeti Casino megrendelésére festette.⁶⁷ Ez volt a királyné szinte egyetlen olyan, nyilvános helyre készült festett

61 A királyné arcképe. *Mücsarnok*, 1898. november 6. 123.

62 A képek korabeli fotóreprodukciói a MNM TF-ban: ltsz. 1133-1933, 1430/1952, illetve 1431/1952 Fk.

63 Az emléklapról bővebben: BOROVI 2012b. 92–93.

64 A festményt Horovitz 1899 tavaszán a Künstlerhaus tárlatán mutatta be. A kiállításon lefotózott festményt a *Wiener Bilder* közölte április 16-i számának címlapján. *Wiener Bilder*, 1899. április 16.

65 Ferenc József levele Katharina Schratt-nak, Buda, 1899. október 23. HAMANN 2000. 112/113. Az eredeti szöveg: „*Es ist ein wunderschönes Bild, die Gestalt vorzüglich und auch das in jugendlicherem Alter gedachte Gesicht ähnlich und mit sehr angenehmem Ausdrücke...*” Közli: BOURGOING 1964. 317.

66 MNM TKCs, ltsz. 1869. A portré a *Das Vaterland* tudósítása szerint 1900 januárjában már a grófnő tulajdonában volt. Hofnachrichten. *Das Vaterland*, 1900. január 26. 5. 1922-ben Festetics Mária az Erzsébet Királyné Emlékmúzeumnak ajándékozta. VÉR 2013. 367. A kép a gyűjtemény megmentett tárgyaival együtt került 1949 előtt a Várból a Nemzeti Múzeumba. SZVOBODA DOMÁNSZKY 2001. 444.

67 A kép datálásának alapja, hogy keret nélkül szerepel a *Vasárnapi Ujság* 1909-es, Benczúr műtermét bemutató képriportjának egyik fotóján. *Vasárnapi Ujság*, 1909. április 25. 347. A műteremben látható festmé-

portréja Magyarországon, amely idős korában, bármifajta királynéi dísz nélkül ábrázolta.⁶⁸ A festmény motívumhasználatában meglehetősen eklektikus, egészalakos profilportré volt. Erzsébet a Ferenczy Idának festett portrén látható nappali ruhában jelent meg rajta. A szigorú oldalnézetből ábrázolt alak már önmagában is egészen ritka a korszak uralkodóportréi között, ahogyan sajátos a zárt, dekoratív sziluettű alaknak az orosz agár életképszerű figurájával való társítása is. A Ferenczy-portré háttérének szakralizáló jellegű aranybrokát tapétás fala most az ábrázolás bal oldalán, a (neo)barokk reprezentatív portrék architektónikus kulisszáihoz hasonlóan megnyílt, a függönnyel keretezett nyíláson túl parkra és klasszikus épületre engedve kilátást. Az arc felrajzolásához Benczúr egyértelműen Rabending koronázási díszruhás fotóorozatának profilbeállítását hívta segítségül. Valószínűleg a tartás és a kompozíció megalkotásakor is ez inspirálta. A sajátos kép ötletét talán Hermann Klotz szobrának felállítása adta a budapesti Erzsébet Örökimádás-templomban.⁶⁹ A szobor Erzsébet egykori udvari környezetének tagjai: Nopcsa Ferenc főudvarmester, Ferenczy Ida és Festetics Mária ajándékként került „örök hálájuk és legmélyebb hódolatuk jeléül” a templomba. A jellemző, reprezentatív magyaros öltözetű típustól való eltérést valószínűleg ez a személyes kötődés magyarázza. A szobor életnagyságú gipszöntvénye az 1908. január 15-én megnyitott budapesti Erzsébet Királyné Emlékmúzeumban volt kiállítva.⁷⁰ Az intim, mindeközben ünnepélyes hatású emlékmű lépcsőn lelépve, uszályos nappali ruhában ábrázolta a királynét. További inspirációs forrásként számolhatunk az előző évben befejezett Millenniumi hódolattal, az országgyűlésnek az uralkodópár előtti hódolatát megjelenítő monumentális tablóval.⁷¹ Ezen – eseményképről lévén szó – az idős Erzsébet jelent meg, akinek arcát Benczúr ugyancsak a Rabending-profilfotó nyomán festette meg.

Bár az Erzsébet-kultusz a 20. század folyamán Magyarországon is komoly transzformáción ment keresztül, Rabending „koronázási ruhás” fotói, illetve Benczúr 1899-es, Ferenczy Ida számára festett arcképe napjainkban is a királyné legnépszerűbb ábrázolásai hazánkban. Közismertség szempontjából Franz Xaver Winterhalter 1865-ös, a készülését követő fél évszázadban Magyarországon szinte teljesen ismeretlen báli ruhás arcképe csatlakozott, épp úgy, ahogy a 20. század közepének osztrák Erzsébet-kultusza is átszínezte azt, amit ma az egykori uralkodónéról gondolunk.

nyek, így a herceg Esterházy Miklósné Cziráky Margitot kislívával ábrázoló, 1908-as egészalakos portré, illetve Liechtenstein János herceg 1909-re datálható arcképe egyértelműen a megjelenés évére teszi a fotóorozatot. A kép 1909-es datálását erősíti, hogy a TF Koller utódai által készített fotóreprodukcióján is 1909-es szárazbélyegző látható. MNM TF, ltsz. 1428/1952 Fk. A festmény valószínűleg a II. világháború során, a Nemzeti Casinóban semmisült meg. A legutolsó ismert információ róla az, hogy 1935-ben Schönbrunnban, a Ferenc József kiállításon volt kiállítva. KAISER FRANZ JOSEPH AUSSTELLUNG 1935. 40.

⁶⁸ Ugyancsak kivételes Spányik Kornél festménye, amely 1901-ben készült Rimaszombatra, a Gömör-kishonti vármegyeháza nagyterme számára. A festő Benczúr 1899-es, Ferenczy Ida számára festett Erzsébet-portréjának egészalakos változatát hozta létre.

⁶⁹ Az Aigner Sándor által tervezett templom az Üllői út 75. és 77. számú telkén épült fel 1904 és 1908 között. Felszentelésére 1908. szeptember 8-án került sor. Az örökimádás temploma. *Vasárnapi Ujság*, 1908. szeptember 20. 761–762. A templom történetéről bővebben lásd: VÉR 2006. 118–122.

⁷⁰ Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum. *Vasárnapi Ujság*, 1907. december 1. 957–958.; VÉR 2013. 355.

⁷¹ A monumentális festmény, amelyet előbb a Parlamentben, majd a budai Királyi Palotában őriztek, Budapest 1945-ös ostroma során semmisült meg.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MNG	Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
MNM TKCs	Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, Budapest
MNM TF	Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Fényképtár, Budapest
MFM	Magyar Fotográfiai Múzeum, Kecskemét
BTM FK	Budapesti Történelmi Múzeum, Fővárosi Képtár, Budapest
JAM	József Attila Múzeum, Makó

SAJTÓFORRÁSOK

- Békés, 1899
Budapesti Közlöny, 1854
Das Vaterland, 1900
Fővárosi Lapok, 1867, 1868, 1869
Fremdenblatt, 1866
Hazánk, 1899
Magyar Ujság, 1899
Műcsarnok, 1898
Népszava, 1964
Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz, 1866
Vasárnapi Ujság, 1867, 1868, 1879, 1892, 1897, 1899, 1900, 1903, 1907, 1908, 1909, 1910
Wiener Bilder, 1899

IRODALOM

- BAKÓ 1999 *Székely Bertalan (1835–1910) kiállítása.* Szerk. BAKÓ Zsuzsanna Budapest, 1999. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 1999/2.)
- BERKESZI 1909 DR. BERKESZI István: Temesvári művészek. *A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat Közlönye* 25. (1909): 3–4. 1–144.
- BOROVI 2012a BOROVI Dániel: „Hát még semmi sincs a vásznon?” Fotóhasználat Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréin. *Fotóművészet* 55. (2012): 2. 114–123.
- BOROVI 2012b BOROVI Dániel: „A fiatalabb korban elképzelt arc.” Fotóhasználat Erzsébet királyné időskori arcképein. *Fotóművészet* 55. (2012): 4. 90–97.
- BOROVI 2016 BOROVI Dániel: A viselettörténelmi forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin. In: *Divat, egyén, társadalom. A divattörténelmi tudományos konferencia tanulmánykötete.* Szerk. F. DÓZSA Katalin et al. Budapest, 2016. 91–109.

- BOROVI 2022 BOROVI Dániel: *Császárnék találkozója egy kassai festő vásznán*. <https://azensim.hu/csaszarnek-talalkozoja-egy-kassai-festo-vasznan.html> [2024.11.01.]
- BOURGOING 1964 *Briefe Kaiser Franz Josephs an Frau Katharina Schratt*. Hrsg. BOURGOING, Jean de Wien – München, 1964.
- FARBAKY 2015 FARBAKY Péter: *Mátyás-templom. A budavári Nagy-boldogasszony-templom évszázadai (1246–2013). Kiállítási katalógus*. Szerk. FARBAKY Péter et al. Budapest, 2015.
- F. DÓZSA 1990 F. DÓZSA Katalin: Királynék díszmagyarban. *Rubicon* 1 (1990):6. 16–19.
- F. DÓZSA 2012 F. DÓZSA Katalin – SZATMÁRI Judit – SIMONOVICS Ildikó – SZÜCS Péter: *A Magyar Divat 1116 éve*. Budapest, 2012.
- GERŐ 1992 GERŐ András: Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné. In: *Erzsébet, a magyarok királynéja. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Szerk. F. DÓZSA Katalin. Budapest, 1992. 7–15.
- GERŐ 2004 GERŐ András: *Képzelt történelem*. Budapest, 2004.
- HAMANN 2000 *Kedves, jó barátném! Ferenc József levelei Schratt Katalinhoz*. Szerk. HAMANN, Brigitte: Budapest, 2000.
- HAUSZMANN 1897 HAUSZMANN Alajos: *A budapesti Igazságügyi Palota*. Budapest, 1897.
- KAISER
FRANZ JOSEPH
AUSSTELLUNG 1935 *Kaiser Franz Joseph Ausstellung. Schönbrunn, Mai – Oktober 1935*. Wien, [1935].
- KOVÁCS 2016 KOVÁCS Éva Marianna: Bruck Lajos: Erzsébet királyné portréja. In: *20 év kincsei. Tárgyak és történetek a gödöllői kastélyban*. Szerk. FALUDI Ildikó. Gödöllő, 2016.
- MÁRKI – BEKSICS
1898 MÁRKI Sándor – BEKSICS Gusztáv: *A modern Magyarország*. Budapest, 1898. (A magyar nemzet története 10.)
- MÁTRAY 1868 MÁTRAY Gábor: *A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai, különös tekintettel a legközelebb lefolyt huszonöt évre*. Pest, 1868.
- MRAZ – FISCHER-
WESTHAUSER 1998 MRAZ, Gerda – FISCHER-WESTHAUSER, Ulla: *Elisabeth. Wunschbilder oder die Kunst der Retouche*. Wien 1998.
- NÉMETH 2002 NÉMETH Andrásné Farkas Gabriella: *Magyarország első Erzsébet szobra Nyirádon*. Nyírad, 2002.
- PÁLINKÁS 2015 PÁLINKÁS Patrícia: *Megoldódott Sisi koronázási fotóinak rejtélye*. <https://mult-kor.hu/megoldodott-sisi-koronazasi-fotoinak-rejtelye-20151229> [2024.05.15.]
- RÓKA 2001 RÓKA Enikő: Egy kultuszkép története. Zichy Mihály: Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál. In: *Zichy Mihály*. Szerk. RÓKA Enikő – CSICSERY-RÓNAY István. Budapest, 2001. 36–44.

- SERFŐZŐ 2022 SERFŐZŐ Szabolcs: Mária Terézia képmásai és „emlékezhelyei” Magyarországon. In: *Mária Terézia emlékkönyv*. Szerk. BÓDVAI András. Budapest, 205–245.
- SIMON 1988 SIMON V. Péter: *Három nemzedék ereklyetárgyai a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Budapest, 1988.
- SZALAY 1908 SZALAY Imre: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*, Budapest, 1908.
- SZALAY 1911 SZALAY Imre: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*, Budapest, 1911.
- SZVOBODA
DOMÁNSZKY 2001 SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: Az újkori Budavári Palota belső díszítése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 29. (2001) 411–455.
- TOMSICS 2015 TOMSICS Emőke: *Kacagány és camera. Az 1867-es koronázás fényképei a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Budapest, 2015.
- VÉR 2006 VÉR Eszter Virág: Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között. *Budapesti Negyed* 14. (2006):2.
- VÉR 2012 VÉR Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alakváltozásai 1866-ban. *Aetas* 27 (2012): 1. 83–104.
- VÉR 2013 VÉR Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig (Emlékezhelyei tükrében)*. Doktori disszertáció. Budapest, 2013.
- VÉCSEI 2022 VÉCSEI Hunor: *Magyar nemzeti emlékművek Kolozsváron és Marosvásárhelyen a dualizmus időszakában (1867–1918)*. Doktori disszertáció. Kolozsvár, 2022.

**Hungarian Portraits of Queen Elizabeth.
An Iconographic Outline**

by Dániel Borovi

(Summary)

Although the monarch's wife played no real role in Hungarian and imperial public law in the 19th century, Queen Elizabeth began to appear more and more frequently on the walls of public institutions from the end of the 1860s, when she became politically active. The most common visual source of portraits was Emil Rabending's series of photographs of the empress in Hungarian costume in 1866. After the Austro-Hungarian Compromise of 1867, Elizabeth did not play an active role in Hungarian public life, although she continued to make gestures. No photographs of her were taken from the late 1860s. Images of a young Elizabeth in Hungarian dress became increasingly common in Hungary. Thus, after her death, the transition from representative portraits to memorials was almost uninterrupted. Among the posthumous portraits of the Queen, the paintings commissioned by the king from Hungarian artists as gifts for Elizabeth's former ladies-in-waiting are exceptional. All are of the elderly 'civilian' queen, and Gyula Benczúr's portrait for Ida Ferenczy has become one of the best-known images of Elizabeth in Hungary.

Klestenitz Tibor

Erzsébet királyné a *Vasárnapi Újság* tükrében

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a *Vasárnapi Újság* című képes családi hetilap milyen képet alkotott Erzsébet királyné alakjáról. A nagy népszerűséget élvező orgánium hosszú ideig, 1854 és 1921 között állt fenn, így segítségével a dualizmus korának egészéről benyomást alkothatunk, ám az is fontos tényező, hogy a hetilap egyik szellemi atyja, Jókai Mór kiemelkedő szerepet játszott a királyné magyarországi kultuszának kialakításában.¹

A *Vasárnapi Újság* létrehozói – Pákh Albert szerkesztő, Jókai, valamint Gyulai Pál – elsősorban a közkedvelt angol vasárnapi sajtótermékeket, a népszerű ismeretterjesztésre vállalkozó, „széles körű olvasótábor számára szerkesztett, illusztrált, enciklopédikus lapokat” tekintették példaképüknek. Az önmagát néplapként meghatározó orgánium egyik lényegi alkotóelemét és fő vonzerejét a számos fametszet – a későbbi időkben pedig egyre növekvő arányban a fénykép – jelentette.² A népes szerzőgárda megbízható színvonalú kiadványt készített, amely történelmi, néprajzi és természet-tudományos témájú ismeretterjesztő cikkeivel, az aktualitásokról szóló beszámolóival, valamint szórakoztató elbeszéléseivel és gyakorlati életvezetési tanácsaival gyorsan népszerűvé vált.³

A szerkesztőség legnagyobb hatású irányítója Nagy Miklós volt, aki Pákh Albert halálát követően, 1867-től harmincnégy és fél éven át szerkesztette a *Vasárnapi Újságot*. Nagy a következőkben foglalta össze a „szabadelvű, független és nemzeti” szellemű lap feladatát: „a fölvilágosodás és józan haladás terjesztése úgy az ismeretekben és az ízlésben, mint a politikában és a közéletben”. A lap elsősorban a középosztálynak szólt. Az első évekből elérhető előfizetési listák szerint az olvasótábor jelentős részét a vidéki lateiner értelmiség, a polgárosodó köz- és kisnemesség, kereskedők, vendég-lősök alkották, de mesterembereket és földművelőket is találunk közöttük. Az induló példányszám 4500 körül mozgott, a tizedik évfordulóra elérte a tízezret, ám e szint fölé az elkövetkező évtizedekben már csak 2000–3000 példánnyal tudta tartósan fel-tornázni magát.⁴

A szakirodalom szerint a hetilap – amelynek szerzői gárdáját és olvasóközön-ségét egyaránt erőteljes református felekezeti meghatározottság jellemezte – a kiegyezés körüli években komolyan érdeklődött a politika iránt. Ekkoriban „a témák többsége ürügy volt a politizálásra, a kiegyezéssel szembeni »nemzeti ellenállás« táplálására, ami sokszor a balközép politikát alátámasztó, aktualizált történelmi cikkeket eredményezett”. Ez a hozzáállás azonban néhány év alatt eltűnt, és később már legfeljebb csak közvetett politizálás jellemezte a szerkesztést, ami „csupán a portrékban bemutatott személyek kiválasztásában és a ritka szerkesztői lábjegyzetekben maradt meg. Ebben a sajátos érte-

1 VÉR 2015. 59–86.

2 MIKLÓSSY 1985. 449–450.; LANDGRAF 2015. 133–139.; BUZINKAY 2016. 171.

3 LIPTÁK 2001. 51–52.

4 LIPTÁK 2001. 53., 71.

lemben megnevezhető politikai iránya a balközép párthoz húzott.”⁵ Az 1870-es évek közepétől ugyanakkor már „meginyithatatlan volt a Vasárnapi Újság Habsburg-tisztelete. Az évek során egyre gyarapodtak az uralkodócsalád különböző ágainak életéről és az udvarról szóló híradások.”⁶

Az ifjú császárné szerepei: az érdektelen idegentől a magyar nyelv barátjáig

A szakirodalomban visszatérő megállapítás szerint a kiegyezés előtt Erzsébet alig-alig keltette fel a magyar sajtó érdeklődését.⁷ Ezt a *Vasárnapi Újság* anyaga is igazolja. A hetilap a neoabszolutizmus korszakában tudatosan tartózkodott a politikai témáktól, ezért az uralkodóház tagjai is csak igen ritkán tűntek fel a lap oldalain.⁸ A kivételeket természetesen elsősorban a reprezentatív események jelentették – Ferenc József esküvője és az 1857-es magyarországi látogatás –, de egyértelmű: ez a figyelem nem Erzsébet személyének, hanem csupán a császárnéi méltóságnak szólt. Ez különösen jól látszik Zsófia főhercegnő világra jöttének esetében, amikor a lap néhány soros rövidhírben számolt be a szerencsés gyermekszülést követő hálaadó istentiszteletekről.⁹ Ezt követően viszont, szinte ürügyként használva az eseményt, több hírt közölt egyes magánfelajánlásokról, amelyek hivatalosan a császári ház gyarapodását ünnepelték, ám valójában közjóléti igényeket vagy egyenesen magyar hazafias célokat szolgáltak.¹⁰

A rövidhírek rovatában továbbá előfordultak néhány soros beszámoló a császárné karitatív adományairól¹¹ – bár szinte ugyanilyen gyakran megemlékeztek I. Ferenc özvegye, Karolina Augustza jótekonyságáról is.¹² A magyarság iránti rokonszenv témája viszont még csak érintőlegesen sem bukkan fel ebben a korszakban – sőt az olvasók egyenesen úgy érezhették, hogy a császári párból Ferenc József áll közelebb a magyar kultúrához. 1857-ben például egy magántudósító írta le szabadkígyósi látogatásukat, ahol elhangzott egy alkalmi költemény a tiszteletükre. A vers nyomtatott példányát a szervezők átnyújtották a párnak, Ferenc Józsefnek magyar, Erzsébetnek pedig német nyelvű változatban.¹³ Az uralkodó felesége ugyanis ekkor még egyáltalán nem értett magyarul, ezért a körút során a köszöntőbeszédre felkért előkelőségeknek külön ügyelniük kellett arra, hogy a jelenlétében ne beszéljenek túl hosszasan a számára idegen nyelven, hiszen ez illetlenség lett volna irányában.¹⁴

⁵ BUZINKAY 1985a. 219.

⁶ BUZINKAY 1985b. 449.

⁷ LANDGRAF 2001. 111.; VÉR 2006. 126.

⁸ LANDGRAF 2017. 42.

⁹ Tárogató. *Vasárnapi Újság*, 1855. március 11. 79.

¹⁰ Szentiványi Bogomér Vince például a főhercegnő születése feletti örömeiben kétezer forintot adományozott a Magyar Tudós Társaságnak. A hetilap kommentárja szerint „adjon a királyok királya Ófelségének számtalan ilyen hű és a jóért buzgó alattvalót, a honnak minél több ily derék hazafit”. Tárogató. *Vasárnapi Újság*, 1855. március 25. 95. Debrecen polgármestere pedig arra használta fel az alkalmat, hogy jótekonyság célú műkedvelő hangversenyt rendezzen városában. Tárogató. *Vasárnapi Újság*, 1855. április 15. 120.

¹¹ Például: Mi újság? *Vasárnapi Újság*, 1857. május 31. 195.

¹² Például: Tárogató. *Vasárnapi Újság*, 1855. május 6. 143.; Mi újság? *Vasárnapi Újság*, 1856. május 4. 155.

¹³ N. M.: A kígyósi pusztán. *Vasárnapi Újság*, 1857. június 7. 212.

¹⁴ MANHERCZ 2012. 158.

Az Erzsébettel szembeni érdektelenség 1866-ban, a budai tartózkodás idején egy csapásra megváltozott, amit a szakirodalom is komoly fordulópontként látta a Habsburgok és a magyarság kapcsolatában. Az enyhülőben lévő politikai légkörben a hazai közvélemény reménykedve fogadta a császári pár januári látogatását, de még jól érezhetőek voltak az érzelmi feszültségek. Az előzetes bécsi tervezetek ezért nagy súlyt fektettek a gesztusokra, és igyekeztek kihasználni Erzsébet időközben megszerzett magabiztos magyar nyelvtudását. A császárné január 31-én, teátrális koreográfiát követve, magyaros ruhában fogadta az országgyűlés két házának tisztelgő küldöttségeit. A legnagyobb hatást azzal érte el, hogy beszédét magyarul, szabadon, papír nélkül mondta el, amit a közvélemény a magyar nyelv udvarképessé emelésének megnyilvánulásaként ünnepelt. Ez a tényező „*később is meghatározó lesz a kultikus szövegek tekintetében, annak egyik alapretegét képezve*”.¹⁵

A *Vasárnapi Újság* hasábjain a császárné megítélésében beálló hirtelen változás egészen megdöbbentően érhető tetten az 1866. február 11-i számban, amely képpel illusztrálva, a címlapján méltatta a beszéd jelentőségét. Ez a rendkívül lelkes hangvételű kommentár szerint „*a magyar nyelv meglepő és fényes új diadala volt*”.¹⁶ A cikk legérdekesebb eleme azonban a lezárás: a császárnét magasztaló szöveg utolsó öt sora egy rövid életrajz, amely származását, rokonságát és élete fő fordulópontjait mutatja be¹⁷ – a szerző tehát úgy gondolhatta, hogy olvasóinak többsége nem ismeri ezeket az alapvető információkat, amelyek hirtelen, Erzsébet személyének előtérbe kerülésével, érdekessé váltak.

A rajongás ezután állandósult a *Vasárnapi Újság* hasábjain, amely rendszeresen beszámolt a császárné „mosolydiplomáciájának” újabb eseményeiről, például a főrangú hölgyek tiszteletére január 31-én adott fogadásról, ahol a társalgás kizárólag magyarul zajlott.¹⁸ 1866 nyarán megkezdte pályafutását a személyéhez kötődő egyik leghíresebb, gyorsan folklorizálódó történet, amely később rengeteg szövegváltozatban kapott helyet a különféle népszerű kiadványokban. E szerint Erzsébet felkereste az Orczy-kertben felállított hadikórházat, ahol találkozott egy bizonyos Jóska cigánnyal, aki csak úgy engedte amputálni a lábát, hogy a császárné végig mellette maradt.¹⁹ A *Vasárnapi Újság*ban Ferenczy Ida udvarhölgy levelébe ágyazva szerepel ez az elbeszélés, amely azonban számos ponton eltér a későbbiekben népszerűsített történettől. A hetilap változata szerint a császárné egy bécsi kórházban találkozott Józseffel, egy világtalan tápiószelei cigány özvegyasszony fiával, és azon túl, hogy kérésének engedve mellette volt karjának amputálásakor, még későbbi eltartásának költségeit is magára vállalta.²⁰ Az efféle történetek közlésével a császárné empátiáját, emberségét kívánták kiemelni, mint akire népének bármely tagja számíthat, származzon bármely társadalmi rétegből.

15 VÉR 2012. 92–95.

16 Ez a megfogalmazás szó szerint megegyezik a *Pesti Napló* február 4-i számában közölt publicisztikáival. VÉR 2012. 95.

17 Erzsébet királyné és császárné öfelsége. *Vasárnapi Újság*, 1866. február 11. 61–62.

18 Császárné Öfelsége a magyar hölgyek körében Budán. *Vasárnapi Újság*, 1866. március 25. 140.

19 LANDGRAF 2017. 52.

20 Császárné öfelségének levele egy világtalan cigányasszonyhoz. *Vasárnapi Újság*, 1866. július 29. 365.

Koronázás után. Erzsébet kultuszának megalapozása

Láthatjuk tehát, hogy a korábbi időszak érdektelenségét és kényszeredett hódolatát 1866 folyamán a *Vasárnapi Újság* esetében is felváltotta a rajongás, ami egybevágott mind a bécsi udvar, mind pedig a megegyezést kereső magyar politikai elit szándékaival.²¹ A kiegyezés érzelmi előkészítése fontos feladatnak bizonyult. Ekkoriban még igencsak elevenen élt a forradalom leverésének és az azt követő megtorlásnak az emléke, és a Habsburgok még az alkotmányosság helyreállítása után sem élveztek általános népszerűséget.²² Jókai például a koronázás napján barátaival együtt tüntetően elhagyta a fővárost, majd másnap igen kritikus hangvételű cikket közölt az eseményről, szembeszállva a hivatalosan elvárt feledés-igénnyel.²³

Ebben a helyzetben jelenthetett komoly segítséget a kiegyezést támogató politikai elit számára Erzsébet jó megítélése, ami hozzájárulhatott Ferenc József társadalmi elfogadottságának növeléséhez. Ez pedig utat nyitott a kultusz megjelenésének, ami a királynét az alkotmányosság helyreállításának előkészítésében játszott szerepére hivatkozva a magyarság védőangyalának szerepébe helyezte.²⁴ Ez az értelmezés vonzó volt – a politikailag ekkoriban a balközéppel rokonszenvező, a kiegyezést bizalmatlanul fogadó – *Vasárnapi Újság* számára is, amely 1867 júniusában, közvetlenül a koronázás után egyetlen csereműveletre egyszerűsítve írta le a magyarság és a királyné viszonyát: a kiegyezési tárgyalások előkészítése során Erzsébet meglágyította Ferenc József szívét, amit a nemzet őszinte szeretettel és ragaszkodással viszonzott. A hetilap négy tényezőt sorolt fel, ami az Erzsébet iránti rajongásra készítetett: 1. a kiegyezés előkészítésében játszott szerepe miatti hálát, 2. a „*női, házi és keresztényi erényeket*”, 3. „*a magyar nyelvet beszélő méltóság iránti*” vonzalmat, és 4. „*a valódi báj és szépség iránti*” hódolatot.²⁵

A *Vasárnapi Újság* számára messze a harmadik tényező volt a legfontosabb, hiszen a hetilap Erzsébet magyar nyelvtudására számtalan alkalommal és változatos formában hívta fel az olvasók figyelmét. Az idézett, 1867-es cikk például megállapította, hogy a királyné a németek számára reménytelenül keleties jellegű magyar nyelvet „*oly tökélyvel, finomsággal, valódi érzékkel és bájjal beszél, hogy sem szófűzésén, sem kiejtésén a legkényesebb fül sem veheti észre az idegent*”. Majd magyarázatként hozzáfűzte: „*az őszinte szeretet nemzetünk s nyelvünk iránt, az tette e csodát*”.²⁶

Ezt az információt a *Vasárnapi Újság* rendszeresen igyekezett független szemtanúk beszámolóival is hitelesíteni. Csupán néhány példa: a hetilap 1875-ben arról tudósított, hogy két szegény gödöllői lány, akinek a taníttatását a királyné magára vállalta, személyesen is felkereshette patrónusát, és a találkozó után elragadtatással nyilatkoztak a szép magyarságról, mellyel a királyasszony beszél.²⁷ 1889-ben egy hír szerint egy horvát paraszt véletlenül lelőtt egy postagalambot, ami egy magyar nyelvű levélkét szállított. Kisvártatva kiderült, hogy a galamb a tengeren utazó Erzsébet üzenetét vitte lányának,

²¹ VÉR 2012. 84.

²² CIEGER 2018A. 102.; CSAPÓ 2009. 34–43.

²³ VÉR 2015. 62–63.

²⁴ VÉR 2006. 130–131.

²⁵ Erzsébet, magyar királyné. *Vasárnapi Újság*, 1867. június 16. 297–298.

²⁶ Erzsébet, magyar királyné. *Vasárnapi Újság*, 1867. június 16. 298.

²⁷ A királynéről. *Vasárnapi Újság*, 1875. október 24. 684.

Mária Valériának.²⁸ 1887-ben az orgánum arról számolt be, hogy a *Romanul* című bukaresti lap publikálta Erzsébet egy magyar nyelvű költeményét, amely a természet szépségét dicsőítette. A román közlés nyomán a *Vasárnapi Újság* magyarra fordította és publikálta is a verset.²⁹ A következő lapszámból viszont azonnal kiviláglik: a történet túl szép volt ahhoz, hogy igaz legyen. „*Már kiderült, hogy a költemény eredetileg magyarul van ugyan írva, de az alájegyzett Cs. E. betűk nem azt jelentik, hogy Császárné Erzsébet, hanem – Cselley Erzsébet.*”³⁰ A kínos hiba súlyát ugyanakkor némileg enyhíti, hogy több budapesti sajtótermék is áldozatául esett az álhírnak.³¹

A királyné magyar nyelvtudásának jelentősége egyrészt jól érthető általános nemzeti szempontból, hiszen a közgondolkodásban jelen volt az illúzió, amely a magyarság felemelkedését a Habsburg-dinasztia megmagyarosodásától és a birodalom súlypontjának áthelyezésétől, a Magyar–Osztrák Monarchia létrejöttétől várta.³² Ehhez pedig egy magyarul beszélő királyné kiváló kezdésnek tűnhetett.

Ugyanakkor ennek a szempontnak a kiemelése teljesen logikus a Jókai szellemi holdudvarában működő *Vasárnapi Újság* vonatkozásában is, hiszen az író tisztában volt annak jelentőségével, hogy Erzsébet érdeklődése a magyar irodalom iránt komoly reklámértékkel is bír. Erre vall egy kiemelt esemény, az uralkodópár ezüstlakodalma kapcsán közölt cikk, amely szerint „*a királyné különös előszeretettel sajátította el nyelvünket, megismerte s megkedvelte irodalmunkat (még kiválasztott kedvenc írói is vannak, úgy, mint mindenikünknek) s kiejtésében alig érződik az idegen.*”³³

A hetilap nem hagyott kétségeket a felől, hogy Jókai a kedvencek közé tartozott. 1876-ban például tudósított arról, hogy az író személyesen adhatta át legújabb regénye első példányát a királynénak, aki elbeszélgetett vele irodalmi munkásságáról, és megígérte neki, hogy el fogja olvasni a művet.³⁴ A szóban forgó munka *Az élet komédiásai* című regény volt. Ebben – előzetes engedély nyomán – szerepelt a szerző Erzsébetnek címzett ajánlása, amire természetesen a kötet reklámjaiban is utaltak. A kiadó például a következőket írta hirdetésében: „*Jókai regényeit egyenlő lelkiismerettel olvashatják a koronás fejek és a nép egyszerű gyermekei, s egyenlő könnyűséggel játszik ő mind a kettőnek a szívével.*”³⁵ A *Vasárnapi Újság* 1893-ban annak is hírverést csapott, hogy a királyné előfizetett Jókai műveinek nemzeti díszkiadására, méghozzá – állítólag – „*egyedül nemes és fennkölt lelkének sugallatára hallgatva*” döntött,³⁶ tehát anélkül, hogy felkérték volna erre.

A hetilap természetesen azokról a királynéi gesztusokról is kiemelt súllyal tudósított, amelyek a magyar nemzeti öntudatnak szóltak. Ebben a vonatkozásban a legnagyobb jelentőségre a Deák Ferenc ravatalánál tett látogatása tett szert, amiről a *Vasárnapi Újság* rendkívüli érzelmes, fennkölt jelzőkben bővelkedő tudósítást adott. „*Fönséges, mélyen megható jelenet volt az, midőn a nemzet legelső asszonya, mély gyászba öltözve lépett föl a*

28 A királyné postagalambja. *Vasárnapi Újság*, 1889. november 17. 754.

29 Egy költemény a királynétól. *Vasárnapi Újság*, 1887. május 29. 373.

30 A királyné költeménye. *Vasárnapi Újság*, 1887. június 5. 389.

31 A *Pesti Napló* például szintén közölte a szöveg magyar fordítását. A királyné költeménye. *Pesti Napló*, 1887. május 26. 2. Cselley Erzsébet kiletéről egyébként sajnos nem sikerült adatokat találnom.

32 GERŐ 2004. 79–126.

33 A királyi pár ezüstmennyegzője. *Vasárnapi Újság*, 1879. április 20. 250.

34 Jókai a királynénál. *Vasárnapi Újság*, 1876. február 13. 108.

35 VÉR 2015. 79.

36 Az első megrendelők. *Vasárnapi Újság*, 1893. november 12. 779.

ravatal emelvényére, könnyező szemekkel tekintve a nemzet legelső polgárának örökre meghidegült arcára, miközben udvarhölgye által segítve, ráhelyezte koszorúját a nagy halottra, s aztán áhítatos imába merült a koporsó végénél levő imazsámolyon. A jelenlevők szemei nem maradhattak meghatottság nélkül.”³⁷ A következő számban – újabb, részletesebb beszámoló mellett – Elischer Lajos rajzát is közölték az eseményről.³⁸

Az illetékesek azonnal felismerték a történesek propagandaértékét, és Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízást adott Zichy Mihálynak a jelenet megfestésére. A képet a kiegyezés vizuális reprezentációjának tekintik, a nemzet és az uralkodócsalád szövetségét megerősítő alkotásnak, amelyen Erzsébet a nemzet kijelölt védangyalaként jelenik meg.³⁹ A *Vasárnapi Újság* kitüntetett figyelemmel követte a festmény sorsát, írt például a Nemzeti Múzeumban való kiállításáról, és hangsúlyozta, hogy a reprodukciók megvásárlásával jótékony egyesületeket lehet támogatni.⁴⁰ Ferenc Józsefnek a múzeumban tett látogatása előtt közhírré tette, hogy az uralkodó „különösen érdeklődik” Zichy alkotása iránt.⁴¹ Később beszámolt a festmény bécsi kiállításáról,⁴² illetve reklámot csapott a múrőről Párizsban készített rézmetszeteknek is.⁴³

A kultuszépítés további elemei

A koronázást követő időszakban a magyar nyilvánosság Erzsébet-képét a rajongó eszményítés jellemezte, ám idővel a korábbi sémák fokozatosan kibővültek, változatosabbá váltak.⁴⁴ A *Vasárnapi Újság*ban például az imázs fontos elemét alkotta a királyné egyszerű életvitelének, megközelíthetőségének, a fejedelmi allűröktől való tartózkodásának dicsérete. Egy alkalommal például a Romanovokkal állították ellentétbe viselkedését: míg az autokrata cár, merénylettől tartva, folyamatosan testőrökkel vette magát körül, addig az alattvalói szeretetétől övezett Erzsébet és családja minden kíséret nélkül járt-kelt az emberek között.⁴⁵ 1869-ben egy cikk leszögezte: „Erzsébet királynénál egyszerűbb életet csak ritkán élt fejedelemlő, és főleg a gödöllői kastély látszik arra hivatva lenni, hogy ez egyszerűséget mindenben nevelje már elkülönített fekvésénél fogva”⁴⁶. A beszámoló szerint a királyné sokat sétált a közönség számára nyitott parkban, ahogyan gyermekei is gyakran elegyedtek a nép közé. Erzsébet, mint az köztudomású, szenvedélyes vadász és lovas, aki száguldva veszi be a legveszélyesebb akadályokat, ugyanakkor kedveli az egyszerű falusi időtöltéseket is: kertészkedik, virágokat ültet, ízléses bokrétákat állít össze, sőt egy alkalommal a kastélypark végén elterülő zabföldön rövid, takaros ruhában, sarlóval jelent meg a munkások közt.⁴⁷ Ezzel a királyné egyszerre látszott férfias bátorsággal rendelkező amazonnak, illetve a hagyományos női köznemesi erényeknek tartott egyszerűség és takarosság mintaképének.

37 A nemzeti gyász hete. *Vasárnapi Újság*, 1876. február 6. 89.

38 Erzsébet királyné Deák ravatalánál. Elischer Lajos rajza. *Vasárnapi Újság*, 1876. február 13. 101.

39 CIEGER 2018b. 122.

40 Zichy Mihálynak. *Vasárnapi Újság*, 1877. augusztus 12. 508.

41 A nemzeti múzeumot. *Vasárnapi Újság*, 1877. október 28. 684.

42 Zichy Mihály nagy festményét. *Vasárnapi Újság*, 1878. február 10. 89.

43 Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál. *Vasárnapi Újság*, 1878. november 3. 703.

44 VÉR 2015. 60.

45 Két anyakirályné. *Vasárnapi Újság*, 1881. május 8. 293.

46 A királyné Gödöllőn. *Vasárnapi Újság*, 1869. október 24. 593.

47 A királyné Gödöllőn. *Vasárnapi Újság*, 1869. október 24. 593.

A gödöllői idill azonban nem feltétlenül nyerte meg az osztrák, illetve a nemzetközi nyilvánosság rokonszenvét. A Lajtán túli közvélemény, erősen eltúlozva Erzsébet politikai befolyását, Ferenc József „rossz szellemeként”, a magyar érdekek egyoldalú támogatójaként tekintett a császárnéra,⁴⁸ akit a bécsiek néha – nem kifejezetten hízelgő szándékkal – „a magyar asszony” néven emlegettek.⁴⁹

Az ellenszenv időnként a sajtóban is megjelent. A *Gartenlaube* című, Lipcsében megjelenő, Magyarországon is igen népszerű képes családi lap⁵⁰ például 1876-ban tette közzé a bécsi újságíró, Michael Klapp *Ein ungarisches Königsschloss* című cikkét. Ez végig erősen lekicsinylő modorban arról írt, hogy a lovagias magyar nemzet, bár úszik az adósságban, koronázási ajándékként a királyi párnak adta a gödöllői kastélyt, amelyet azonban legfeljebb csak azok a magyarok neveznek szépnek, akik még nem látták a nagy, európai fejlődési rezidenciákat. „Gödöllő koronás lakói számára meglehetősen szerencse, hogy szenvedélyük oly gyakran a kastély termein kívülre viszi őket, mert falain belül nem burjánzanak dúsan a bájok.” Klapp szerint a királyné csupán azért kedvelte annyira a gödöllői birtokot, mert kedvenc elfoglaltsága a lovaglás a széles, ember nem lakta síkságokon. „Egy olyan lovas népnek, mint a magyar, az ilyen virtuozitás sokat jelent. Bizonyos fokú bátorság ugyanis szoros összefügg ezzel a szenvedéllyel, és a természeti népek a nőkből sem szeretik hiányolni a bátorságot.”⁵¹

A cikk megjelenése után természetesen azonnal kitört a botrány. Egy nagybányai özvegy úriasszony, bizonyos Humzer Vidorné Thaisz Fanni a sajtón keresztül felhívással fordult a magyar nőkhöz, arra kérve őket, hogy a *Gartenlaube* lemondásával fejezzék ki egyértelmű megvetésüket a sértő cikk iránt.⁵² A felhívást természetesen közölte a *Vasárnapi Újság* is,⁵³ amelynek egyébként bizonyára jól jött a konkurens lap elleni támadás. A Klapp cikke miatti felháborodás végül olyan komoly hullámokat vert, hogy a magyar és az osztrák kormány egyaránt megvonta a lipcsei hetilap postai szállítási jogát.⁵⁴

A *Vasárnapi Újság* Erzsébet-képének fontos részét képezte továbbá a királyné testi szépségének, fiatalágának – majd később, az idő múlásával – fiatalosságának kiemelése. „Erzsébet királyné, bár nagymama már, most is élete virágkorában van (...) egészen visszanyerte egykori üdeségét s csaknem lánykori rugalmasságát”⁵⁵ – írták például 1882-ben annak kapcsán, hogy egy francia művész készített róla mellszobrot, és kifejtették, mennyire örvendetes a magyarság szempontjából is az általa egész Európában élvezett népszerűség.

A gyakori turistautak leírásakor sokszor előtérbe került a testmozgás szerepe. A *Vasárnapi Újság* előszeretettel mutatta be hosszú, képekkel illusztrált cikkeiben a királyné kirándulásainak helyszíneit, hiszen az éppen megszületőben levő modern európai turizmus lehetséges célpontjainak feltérképezése jól beleillett a lap általános tematikájába.⁵⁶ 1875-ben például Erzsébet Normandiában nyaralt, egy regényes szépségű, de az utazók

48 VÉR 2006. 131.

49 LANDGRAF 2001. 110.; VÉR 2023. 64.

50 BUZINKAY 2016. 171.

51 KLAPP, Michael: Ein Ungarisches Königsschloss. *Die Gartenlaube*, 1876. 5. Heft. 81–83.

52 A *Gartenlaube* magyarországi előfizetőihez. *Fővárosi Lapok*, 1876. február 11. 156.

53 Főhíborító lovagiatlanságot. *Vasárnapi Újság*, 1876. február 13. 109.

54 A bécsi hivatalos lap. *Pesti Napló*, 1876. február 26. 1.; Külföldi lapok kitiltatása Magyarországból. *Pesti Napló*, 1876. március 6. esti kiadás, 2.

55 Erzsébet királyné mellszobra. *Vasárnapi Újság*, 1892. május 7. 290.

56 CSÁKI 2010. 21–35.; PUSZTAI 2012. 366–380.

számára még ismeretlen vidéken, és a normandiai falvak „épp elhagyatottságuknak köszönhetik, hogy királynénk választása rájuk esett”. A lap bemutatta a kastélyt, amit hat hétre kibéreltek a számára, majd részletesen leírta, hogyan múlatta Erzsébet az időt a parton, ahol saját fürdőkabint építtetett, amelyből egy vitorlavázzal fedett folyosó vitt le a tengerhez. Bár kitűnő úszónak számított, óvatosságból mégis mindig a közelében volt egy angol úszómester, hiszen a normandiai partokon a hullámozás igen erős, az apály és dagály váltakozása rendkívül gyors volt. A királyné a napi úzás után gyalog sétált keresztül a falun, és az egyik háznál megivott egy pohár friss tejet, amelyet a jelenlétében fejtek.⁵⁷

A *Vasárnapi Újság* turisztikai tudósításában nyoma sincs meglepődésnek, ellenérzésnek amiatt, hogy Erzsébet milyen sok időt szánt a testedzés különböző formáira, és hogy – a kor polgári normáival merőben ellentétes módon – rendszeresen töltött el hosszú hónapokat a férje nélkül utazgatva. A beszámolók gyakran hangsúlyozták, hogy utazásai során is az egyszerűsége törekedett, azonban a részletekből látható, hogy ez a beállítás nem feltétlenül állta ki mindig az igazság próbáját. Egy 1885-ös cikk például kijelentette: a királyné tengeri körútja során „felette egyszerű és polgáris” életvitelt folytatott. A tudósítás részleteiből kiderül ugyanakkor, hogy a császári jachton népes személyzet gondoskodott kényelméről, csak a zenekar tizenhat főből állt.⁵⁸

Az imázs további fontos elemét jelentette a királyné jó szívének, tapintatos modorának és előzékenységének dicsérete, általában rövid, színes hírek formájában. Az olvasók 1877-ben megtudhatták például, hogy húsvét alkalmából a gödöllői katolikus és református lelkészhez ajándécsomagot küldött a szegény gyermekek számára.⁵⁹ 1878-ban arról olvashattak, hogy a királyné végiglátogatta Bécs kórházait, és amikor az egyik intézetben megtudta, hogy az őt kalauzoló igazgató felesége súlyos beteg, visszaküldte az illetőt neje betegágyához.⁶⁰

A *Vasárnapi Újság* emellett kimagasló anyai erényeket is tulajdonított neki. 1877-ben például, a Rudolf trónörökös bemutató cikkben a következőket írták: „Erzsébet királynét pedig az ég a királynő és asszony kiváló erényeivel felruházta ugyan, de mindenik közt legnagyobb mértékben az anyai érzelemmel. Köztudomású a gyöngéd s csaknem polgárisan kedélyes viszony, mely a királyi gyermekek közt volt s van.”⁶¹ Ez a beállítás azonban nem felel meg a valóságnak, hiszen – különböző okok miatt – nem alakult ki bensőséges kapcsolat közte és gyermekei között.⁶²

Időnként utaltak irodalomszeretetére is, bár ebben a vonatkozásban jóval gyakrabban jött szóba Erzsébet román királyné, aki Carmen Sylva álnéven rendszeresen publikálta költeményeit.⁶³ Közismertnek számított, hogy Ferenc József felesége szintén írt verseket, ő azonban nem a nyilvánosságnak szánta műveit. 1883-ban a párizsi *Le Figaro* arról adott hírt, hogy Erzsébet baden-badeni tartózkodása során kis nyomdát rendezett be, ahol ő maga szedte és nyomtatta ki költeményeit, mivel nem akarta, hogy azok kiszivárognak.

57 Királynénk lakása és fürdőhelye Franciaországban. *Vasárnapi Újság*, 1875. augusztus 15. 515–516.

58 Erzsébet királyné utazása keleten. *Vasárnapi Újság*, 1887. március 27. 217.

59 A királyné. *Vasárnapi Újság*, 1877. április 8. 220.

60 A királyné. *Vasárnapi Újság*, 1878. április 21. 256.

61 Rudolf trónörökös. *Vasárnapi Újság*, 1877. augusztus 12. 498.

62 SALVENDY 1986. 98.; VÉR 2006. 134.

63 A lapban először 1881-ben jelent meg erre vonatkozó híradás. Fejedelmi költő. *Vasárnapi Újság*, 1881. március 6. 157.

A *Vasárnapi Újság* ugyan beszámolt erről, azonban azt sugallta, hogy nem tartja hitelesnek a francia lap híréét.⁶⁴ A királyné Heinrich Heine művészetéért való rajongása is ismeretes volt, például az, hogy párizsi útja során, inkognitóban koszorút vitt a költő sírjára.⁶⁵ 1888-ban arról tudósítottak, hogy a düsseldorfi Heine-szoborbizottság, amelynek ő volt a legnagyobb támogatója, tevékenységének felfüggesztésére kényszerült, miután II. Vilmos német császár kifejezetten ellenezte a szobor felállítását. Erzsébet ezt követően mentegető levelet írt Heine nővérének, amelyben elmagyarázta, hogy miért volt kénytelen lemondani tervének megvalósításáról.⁶⁶

Meglehető lehet, de időnként még a királyné vallási erényeire is történtek utalások. 1884-ben például beszámoltak arról, hogy fogadalmi képet állíttatott Szent Györgynek a stájerországi Mürzstegnél, ahol előző nyáron lovaglás közben komolyabb balesetet szenvedett. A kép mellett elhelyeztek egy alkalmi verset is, amit Mária Valéria főhercegnő írt.⁶⁷ 1890-ben a hetilap arról adott hírt, hogy a királyné a budavári Mátyás-templomnak ajándékozott egy miseruhát, amit menyasszonyi öltözetéből készíttetett.⁶⁸ Bár a gesztusok mögött mindkét esetben tetten érhető a személyes motívum, mégis valószínűbbnek tűnik, hogy a reprezentatív vallásosság megnyilvánulásairól van szó, amelyek hagyományosan részét alkották a Habsburg uralkodócsalád nyilvános imázsának. Erzsébet ugyanis magánemberként antiklerikális nézeteket képviselt, vallásos meggyőződése pedig teljesen egyéni jellegű volt.⁶⁹

Mint láthatjuk tehát, a *Vasárnapi Újság* sokat és szívesen írt a királynéről. A jeles évfordulók megünneplésekor különösen felerősödtek a kultuszépítésre vonatkozó törekvések: 1879-ben, az uralkodópár ezüstlakodalma alkalmából például arról írtak, hogy 1854-ben, a császári esküvő idején Magyarország mintegy öntudatlanul megsejtette, hogy Erzsébet személyében valóságos őrangyalra tesz szert⁷⁰ – pedig, amint azt korábban már láttuk, ennek semmilyen nyoma sincs a hetilap korabeli számaiban. A feltétlen hódolat a mayerlingi tragédia után sem apadt el, noha a királyné fiának öngyilkosságát követően már szinte kizárólag az utazásnak élt, feltűnően elhanyagolta kötelezettségeit, és a magyar kultúra helyett figyelme az antikvitás és az újjörög nyelv felé fordult.⁷¹

Erzsébet ekkori helyzete némileg emlékeztet Viktória királynőre, aki férjének halála után szintén visszavonult a nyilvánosságtól, amit a londoni sajtó idővel erősen zokon vett. A brit közvélemény ugyanis korábban hozzászólt Viktória kötelességtudatához, feddhetetlenségéhez, ami példaadó volt a középosztály számára.⁷² A *Vasárnapi Újság*ban azonban nyoma sincs neheztelésnek, sőt, a hetilap szolgálatkészen racionalizálta a helyzetet: 1891-ben, egy cikkében például a következőket írta: „A királynét szeretett fiának váratlan elvesztése rendkívüli mély gyászba borította. Két évig úgyszólván nem is mutatta magát emberek előtt. Ezért utazgatott a tengereken, vészben-viharban, enyhülést keresett a természet

64 A királyné nyomdaja. *Vasárnapi Újság*, 1883. május 6. 296.

65 A királyné útja. *Vasárnapi Újság*, 1890. szeptember 7. 585.

66 A félbemaradt szobor. *Vasárnapi Újság*, 1888. szeptember 30. 662.

67 Mária Valéria főhercegnő egy költeménye. *Vasárnapi Újság*, 1884. augusztus 3. 497.

68 A királyné ajándéka. *Vasárnapi Újság*, 1890. március 23. 193.

69 VÉR 2006. 134.

70 Az uralkodó pár ezüstmennyegzői ünnepélyei. *Vasárnapi Újság*, 1879. április 27. 276.

71 SALVENDY 1986. 97.

72 TAYLOR 1997. 29.

ölen, de vajh' van-e anya szívére gyógyító balzsam a föld kerekén?”⁷³ 1897-ben a lap megemlékezett ugyan arról, hogy öfelsége már több mint egy éve nem járt Magyarországon, ám Budapestre érkezése előtt hangsúlyozta: a hosszú távollét egyetlen oka pusztán az volt, hogy „*családi körülményei és egészsége ápolásának érdekei más helyeken való időzést tettek rá nézve szükségessé*”.⁷⁴

Túl a realitáson: gyászreakciók 1898-ban

A hetilap tehát összességében igen hízelgő, sokszor idealizált képet rajzolt a királynéről, a pozitív imázs pedig hozzájárulhatott Ferenc József népszerűtlenségének ellensúlyozásához. A kultuszépítés során ugyanakkor mégis tekintettel kellett lenni a realitásokra, elsősorban a monarchia politikai érzékenységére. Azt látjuk például, hogy a hetilap számtalanszor utalt ugyan a királyné magyarok iránt érzett rokonszenvére, ugyanakkor 1848–1849 emlékezete ebben a vonatkozásban is tabunak számított.

Ez leginkább egyes hiányokban érhető tetten. Feltűnő például, hogy 1882-ben, Petőfi Sándor budapesti szobrának leleplezésekor a *Vasárnapi Újság* kiemelten foglalkozott azzal a ténnyel, hogy Erzsébet román királyné, aki igen nagyra tartotta Petőfi költészetét, jelképesen leróta kegyeletét az emlékmű előtt. A beszámoló szerint a helyszínen „*a legnagyobb figyelmet, sok ékezebb társa rovására, az a borostyánkószorú gerjesztette, amely a legmagasabban kiemelkedett a többi közül, egész tüntetőleg téve valamennyi fölé, hogy mindenki elolvashassa aranyos fölirotát, ami idegen nyelvű. Nemzeti színű és fehér szalag volt rajta. Erzsébet román királyné küldte.*” A lap arról is megemlékezett, hogy az ünnepség után tartott díszlakoma résztvevői köszöntőáviratot küldtek Bukarestbe.⁷⁵ A kitüntetett figyelem mintha valamiféle belső zavart, kimondatlan feszültségérzést igyekezett volna leplezni, amelyet a köztudomás szerint a magyar irodalomért rajongó magyar királyné gesztusainak elmaradása okozott ezen a kiemelt szimbolikus jelentőségű nemzeti eseményen.

1898 szeptemberében, a genfi merénylet hírére követően természetesen a teljes magyar nyilvánosság átadta magát a túláradó gyásznak. A *Vasárnapi Újság* ebből az alkalomból három ív terjedelmű különszámot közölt, amelyet harminc kép illusztrált.⁷⁶ A munkatársak körében az intenzív érzelmek következtében áttörtek bizonyos gátak: egyes cikkek ugyanis egyértelműen azt sugallták az olvasóknak, mintha az elhunyt királyné a valóságban teljesen azonosította volna magát a magyar nemzeti törekvésekkel, tekintet nélkül saját férjének és dinasztiajának elvárásaira. Az „egy öreg katona” aláírású szövegben az elbeszélő 1866-os emlékeit elevenítette fel, amikor a laxenburgi hadikórházban ápolták. A beteget látogató Erzsébet egy alkalommal beszélgetésbe elegyedett vele, és többek között elmondta neki a Petőfi Sándorról alkotott véleményét is. „*Petőfit, mondá, még nem ismerem eléggé; a télen majd figyelmesen fogom olvasni. Sorsa engem végtelen érdekel; egy legendászerű*

⁷³ Udvari élet Budán. *Vasárnapi Újság*, 1891. március 1. 143.

⁷⁴ Erzsébet királyné itthon. *Vasárnapi Újság*, 1897. október 10. 665.

⁷⁵ Petőfi szobrának leleplezése. *Vasárnapi Újság*, 1882. október 22. 686.

⁷⁶ Lapunk mai száma. *Vasárnapi Újság*, 1898. szeptember 18. 661. Természetesen újraközölték Zichy Mihály szimbolikus jelentőségű festményének reprodukcióját is: Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál (1876). *Vasárnapi Újság*, 1898. szeptember 18. 655.

*alak; ő nemcsak harcra buzdította honfitársait, de egyszersmind maga is síkra szállt elveiért. Aki elveiért kész meghalni, az megérdemli, hogy tiszteljük mint hőst.*⁷⁷

Az emlékszám egy másik írása szerint a királyné azzal a meghagyással kérte fel Mária Valéria tanárává az egykor a szabadságharcban szerepet vállaló Rónay Jácintot, hogy „*a történelmi eseményeket mind egészen híven adja elő leányának*”. A szöveg a következőket is rögzítette: „*A királyné köztudomásúlag jól ismerte az 1848–1849-iki eseményeket és egy ízben, a gödöllői szép napok alkalmával, Isaszeg felé utazva, az éppen jelenlevő gróf Ráday Pál szolgabíróval, aki honvéd volt, s mindig ujján viselte az olmtüzi bilincsből kovácsolt gyűrűt, részletesen elmondatta az isaszegi csata történetét.*”⁷⁸

Mint láthatjuk tehát, a hetilap szerzői sem tudták teljesen kivonni magukat a „nemzeti képzelet” hatása alól, amely a kollektív vágyaknak megfelelően alakította Erzsébet imázsát. Ez olyan történetek kitalálásában öltött testet, mint hogy például a királyné misét mondott Kossuth Lajos születésnapján, vagy hogy koszorút küldött a ravatalára.⁷⁹

A *Vasárnapi Újság* esetében azonban az Erzsébet-kultusz egyes elemeinek óvatos öszszemosása a szabadságharc emlékezetével egyszeri alkalom maradt, és 1898 szeptemberét követően a két hagyomány párhuzamosan élt tovább a folyóirat lapjain. A lap munkatársai ebben a vonatkozásban talán a szabadelvű politikus, Lukács György véleményét osztották, aki Békés vármegye főispánjaként 1904-ben felavatta Gyulán a néhai királyné mellszobrát. Lukács szerint nem ismeri a magyar lelket, aki Kossuth és Erzsébet kultuszát egymással ellentétesnek ítéli, hiszen „*az Erzsébet királyné kultuszának azok is égő oltárt emelnek lelkük bensejében, akik a legszélsőbb értelemben vett függetlenség haladéktalan megvalósítását követelik*”.⁸⁰

SAJTÓFORRÁSOK

Fővárosi Lapok, 1876

Gartenlaube, 1876

Pesti Napló, 1876, 1887

Vasárnapi Újság, 1855–1857, 1866–1867, 1869, 1875–1879, 1881–1885, 1887–1889, 1890–1893, 1897–1898, 1904

IRODALOM

- BUZINKAY 1985a BUZINKAY Géza: A nemesi értelmiség református színezetű lapja, a Vasárnapi Újság. In: *A magyar sajtó története III/2. 1867–1892.* Szerk. KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla. Budapest, 1985. 217–225.
- BUZINKAY 1985b BUZINKAY Géza: A dzsentroid középosztályi olvasóréteg lapja, a Vasárnapi Újság. In: *A magyar sajtó története III/2. 1867–1892.* Szerk. KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla. Budapest, 1985. 444–454.

77 EGY RÉGI KATONA: A királyné a sebesültek közt. 1866. *Vasárnapi Újság*, 1898. szeptember 18. 650.

78 Erzsébet királynéről. *Vasárnapi Újság*, 1898. szeptember 18. 645.

79 VÉR 2006. 132.

80 Erzsébet királyné szobra Békés-Gyulán. *Vasárnapi Újság*, 1904. július 31. 528.

- BUZINKAY 2016 BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, 2016.
- CIEGER 2018a CIEGER András: 1867 szimbolikus világa. A dualista állam vizuális önreprezentációja. In: CIEGER András: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról*. Budapest, 2018. 79–110.
- CIEGER 2018b CIEGER András: Deák Ferenc írásban és képben. Miként ábrázolható a kiegyezés? In: CIEGER András: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról*. Budapest, 2018. 111–138.
- CSAPÓ 2009 CSAPÓ Csaba: „... a királyi család még mindig népszerűtlen a pestiek körében...” *Új Forrás* 41. (2009):7. 34–43.
- CSÍKI 2010 CSÍKI Tamás: Kordén és vasúton. Utazók társadalmi tapasztalatai a 19. század második felében – a Vasárnapi Újság útirajzai alapján. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica* 15. (2010):1. 21–35.
- GERŐ 2004 GERŐ András: A magyar Habsburg – szükséglet, lehetőség és valóság. In: GERŐ András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Budapest, 2004. 79–126.
- LANDGRAF 2001 LANDGRAF Ildikó: Erzsébet, a magyarok királynéja – második Szent Erzsébet. In: *A szenttisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete*. Szerk. BARNA Gábor. Szeged, 2001. 109–127.
- LANDGRAF 2015 LANDGRAF Ildikó: Háború és béke képei a Vasárnapi Újságban az első világháború alatt. In: *Médiatörténeti tanulmányok 2014*. Szerk. KLESTENITZ Tibor – SZ. NAGY Gábor. Budapest, 2015. 127–156.
- LANDGRAF 2017 LANDGRAF Ildikó: Nemzeti érzés és királyhűség. 1848–1849 hőseinek és az uralkodócsalád tagjainak megjelenése a Vasárnapi Újság lapjain szövegfolklorista szemmel. In: *A véleményesajtótól a tömegsajtóig. Fejezetek a magyar újságírás történetéből*. Szerk. KLESTENITZ Tibor – PAÁL Vince. Budapest, 2017. 39–58.
- LIPTÁK 2001 LIPTÁK Dorottya: Polgári kulturális gyakorlat és nemzeti jelleg a közép-európai sajtóban. *Aetas* 16. (2001):3. 46–83.
- MANHERCZ 2012 MANHERCZ Orsolya: *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban. Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között*. Doktori disszertáció. Budapest, 2012.
- MIKLÓSSY 1985 MIKLÓSSY János: A Vasárnapi Újság (1854–1921). In: *A magyar sajtó története III/1 1848–1867*. Szerk. KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla. Budapest, 1985. 448–453.

- PUSZTAI 2012 PUSZTAI Bertalan: Isten nem kellemes alkotása vagy a művelt emberiség nemes hajtása? Turisták a Vasárnapi Újság hasábjain. In: *Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Szerk. PUSZTAI Bertalan. Szeged, 2012. 366–380.
- SALVENDY 1986 SALVENDY, John T.: Három Habsburg pszichopatológiája. Ferenc József császár, Erzsébet királyné és Rudolf trónörökös. *Valóság* 29. (1986):3. 95–107.
- TAYLOR 1997 TAYLOR, Peter J.: Mitől modern a világrendszer? Hétköznapi modernitás és globális hegemonia. *Eszmélet* 9. (1997): 33. 16–39.
- VÉR 2006 VÉR Eszter Virág: Erzsébet. Mítosz és valóság a magyarok királynéképében. In: *A múlt feltárása előítéletek nélkül*. Szerk. GERGELY Jenő. Budapest, 2006. 121–138.
- VÉR 2012 VÉR Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások (avagy Erzsébet császárné alakváltozásai 1866-ban). *Aetas* 27. (2012):1. 83–104.
- VÉR 2015 VÉR Eszter Virág: „... egy áldott emlékezetű királyné...” Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. *Aetas* 30. (2015):1. 59–86.
- VÉR 2023 VÉR Eszter Virág: Erzsébet császárné Magyarországon 1866 nyarán: fogadtatás, emlékezet, mítosz. *Történelmi Szemle* 65. (2023):1. 43–64.

Queen Elizabeth in the *Vasárnapi Újság* Newspaper

by Tibor Klestenitz

(Summary)

This case study examines the image of Queen Elizabeth in the popular family weekly *Vasárnapi Újság*. During the neo-absolutist era, the paper deliberately avoided political topics. Exceptions to this were, of course, the representative events of the imperial family, but the focus was not on the Empress herself, but only on her status. This indifference changed suddenly in 1866, during her stay in Buda. The Empress's confident command of Hungarian played an important role in this, as the staff of the paper was aware that Elizabeth's interest in Hungarian language and literature had considerable advertising value.

After the coronation of 1867, the authors of the *Vasárnapi Újság*, despite their distrust of the Compromise, were enthusiastic about the Queen. In addition to her gestures to the Hungarian nation, her approachability, her abstinence from princely allure and her physical beauty played a role in their image of Elizabeth. At the same time, in the spirit of idealisation, they overlooked her shortcomings and even endowed her with imaginary virtues such as maternal devotion, puritanism and religious fervour. In 1898, after the Queen's assassination, the authors of the newspaper could not escape the influence of the national imagination, which shaped the image of the Queen according to collective desires and assumed of her a Hungarian nationalist sentiment of independence. However, the careful blending of elements of the cult of Elizabeth with the memory of the War of Independence remained a one-off occasion, and the two traditions continued to live in parallel in the weekly.

Fedeles-Czeferner Dóra

A magyarországi polgári nőmozgalom és Erzsébet királyné

Erzsébet császárné és királyné (1837, München – 1898, Genf) emlékének ápolása a halálát követő évtizedekben fontos helyet kapott a magyarországi polgári nőszervezetek tevékenységében. Különösen igaz ez a konzervatívabb, tradicionális alapokon működő csoportokra, illetve azokra a szervezetekre, amelyek a nők oktatási jogainak kiszélesítéséért szálltak síkra. Az egyik legnépszerűbb és legnagyobb publicitást kapott kezdeményezés – amelyhez számos női szervezet is csatlakozott – Darányi Ignác (1849, Pest – 1927, Budapest) földművelésügyi miniszter (1895–1903, majd 1906–1910) nevéhez kapcsolódott. Darányi 1898. november 19-én kelt körlevelében intézett felhívást a hatóságokhoz, különböző profilú egyesületekhez, valamint az ország földbirtokosaihoz, felszólítva őket arra, hogy ültessenek fákat a néhány héttel korábban meggyilkolt Erzsébet királyné emlékére. Darányi hangsúlyozta azt, hogy „*Erzsébet a természet szépségeinek csodálója volt: annak emlékét fák millióinak kell hirdetnie, annak tiszteletére, mit az ó-kor mesés világában, szentelt berkeknek kell támadniuk, hova áhitattal közeledjék az utas*”.¹ A miniszter kiemelte továbbá, hogy a faültetés kereteiben létrehozandó közterületeket Erzsébet királynéről kell elnevezni, illetve az „*Erzsébet királyné emlékfái*” táblákkal kell őket ellátni. Az elültetett fákról és a kezdeményezéshez csatlakozó egyesületekről egy vaskos kötetet is publikáltak 1899-ben. Ebben számos nőszervezet nevét olvashatjuk, köztük a Pécsi Jótékony Nőegyletét, amely a tulajdonát képező földterületen összesen hét darab tölgyfacsemetét ültetett.² S bár ki kell hangsúlyozni, hogy Darányi felhívását nem csupán az Erzsébet iránti tisztelet, hanem a földművelésügyi minisztérium nagyszabású fásítási programja, az árvízvédelem és a településfejlesztés is motiválta, szép gesztus volt a királyné emlékének megőrzésére.³

A tanulmányban a magyarországi polgári nőmozgalom fejlődésének fordulópontjait veszem nagyító alá Erzsébet királyné korában, az 1840-es évek végétől az 1890-es évek végéig. S bár Magyarországra fókuszálok, a munka több pontján elengedhetetlen az Ausztriára történő kitekintés, mivel Magyarország a vizsgált korszakban a Habsburg Birodalom, majd a kiegyezést követően az Osztrák–Magyar Monarchia része volt. Munkám azt az öt évtizedet fogja át, amely a karitatív célokat kitűző egyesületek virágzásától a modern alapokon szerveződött nőszervezetek megszületéséig, valamint a nőmozgalom irányzatainak differenciálódásáig vezetett. A kérdéskör bemutatásához elengedhetetlen a tanulmány első részében azon politikai, gazdasági és társadalmi változások vázolása, amelyek a 19. századi nőmozgalom történetét alapvetően befolyásolták. Ezt követően a nőmozgalom polgári szárnya fejlődésének főbb állomásait ismertetem. A tanulmány második felében ezekre támaszkodva reflektálok Erzsébetnek a magyarországi polgári nőszervezetekkel kialakult kapcsolatára néhány konkrét példán keresztül. A fentiek mellett érvelek amellett, hogy a királyné nyomon követte több nőegylet tevé-

1 ERZSÉBET KIRÁLYNÉ EMLÉKFÁI 1899. 6. Köszönöm Borovi Dánielnek, hogy felhívta a figyelmemet a forrásra.

2 ERZSÉBET KIRÁLYNÉ EMLÉKFÁI 1899. 30.

3 Erről lásd bővebben VÉR 2006.

kenységét, amelyeket különböző eszközökkel támogatott. Forrásként a polgári nőszervezeteknek és az általuk üzemeltetett intézményeknek a kiadványaira, illetve egyéb más időszaki sajtótermékekre támaszkodom.

A századforduló időszaka Közép-Európa, illetve Ausztria és Magyarország történetének egyik legturbulensebb időszaka mind gazdasági és társadalmi, mind pedig kulturális szempontból. Az ipari forradalom innovációi a modern közlekedési és kommunikációs eszközökkel kitágították a korábban hagyományosan zárt közösségek kereteit, csökkentették a távolságokat, továbbá megkönnyítették az áruszállítást és az információ gyors áramlását az egymástól távolabb fekvő régiók között.⁴ A politikai paletta fokozatosan színesedett, ami azt jelentette, hogy a hagyományos liberális, nacionalista és konzervatív irányzatok mellett különböző antiliberális és antiszemita ideológiák is szárba szökkenek. A társadalmat jelentős mértékben befolyásolta a „zsidókérdés”. Nagyrészt ennek tudható be a mind népszerűbbé váló jobboldali radikalizmus és konzervativizmus elterjedése, valamint az, hogy egyre többen fogalmaztak meg kritikákat a fennálló rendszerrel szemben.⁵ A szavazati jog kapcsán fontos, hogy Magyarországon Magyarországon a vagyoni cenzus 1913-ban műveltségi cenzussal is kiegészült. Mindez jelentős feszültségeket szült, mivel a férfi társadalomnak is csak egy szűk köre élhetett a választójogával, a nők pedig teljes mértékben ki voltak zárva a szavazati jog gyakorlásából. Mind fenyegetőbbé vált a nemzetiségi kérdés, amely a dualizmussal szemben a korszak végéig fennmaradó ellenzékiességgel együtt „*megtartotta a sokágú elégedetlenséget összegyűjtő-szervező szerepét*”.⁶

Az iparosítás által generált társadalmi változások, illetve a korszakban egyre inkább erősödő nőtöbblet és az özvegyeknek már a világháború előtt is emelkedő száma sok nőt kényszerített fizetett munka vállalására. Ezt a jelenséget az 1873-as gazdasági válság és az ezt követő, időről időre visszatérő recessziók tovább erősítették.⁷ S még ha az 1873-as „fekete péntek”-et követően bizonyos mértékben regenerálódott is a gazdaság, a válság olyan sok család létbiztonságát rengette meg alapjaiban, hogy a házasság és a családalapítással járó stabilitás már csak szűkebb társadalmi rétegek számára jelenthetett tartós anyagi biztonságot. Az 1890-es években tapasztalható elszegényedés egyre szélesebb csoportokat érintett. Részben ennek tudható be, hogy a női munkaerőt ért erőteljes diszkrimináció visszaszorítására 1848/1849-ben felállított, kérészerűtű egyesületek után az 1860-as évektől újult erővel indult meg Monarchia-szerte (így Magyarországon is) a nők érdekeit védő szervezetek életre hívása.

4 HANÁK 1971. 47.

5 HANÁK 1971. 43.

6 HANÁK 1971. 53.

7 A dualizmus kori korfa sajátosságairól és az ekkor még elsősorban csak az idősebb generációkban jelentkező nőtöbbletről lásd GYÁNI – KÖVÉR 2006. 19.; ANDERSON 1992. 6.

A magyarországi nőmozgalom fejlődése a századforduló időszakáig⁸

Magyarországon I. Ferenc József (1830, Bécs – 1916, Bécs) uralkodásának évtizedeiben egy erős és jól szervezett nőmozgalom bontakozott ki, ezzel párhuzamosan pedig egyre több női író és képzőművész működött. Köztük fontos megemlíteni az 1904-ben szerveződött Feministák Egyesületében (1904–1949, Budapest) vezető szerepet betöltött gróf Teleki Sándorné Kende Júliát, írói álnevéen Szikrát (1864, Pest – 1937, Budapest), aki szépírói munkássága mellett a nők jogaiért folytatott harcban is aktív részt vállalt.⁹ A női szerzők közül többen (például Kaffka Margit [1880, Nagyvárad – 1918, Budapest] vagy az ugyancsak a Feministák Egyesületének tagságát is erősítő Ritoók Emma [1868, Nagyvárad – 1945, Budapest]) nemcsak férfi kollégáik, hanem a kritikusok támogatását is élvezték, férfiakét és nőket egyaránt.¹⁰ Mindez néhány évtizeddel korábban még teljesen elképzelhetetlen lett volna. A magyar női írók és a nőmozgalmi aktivisták kapcsán megemlítendő még egy általános tendencia, miszerint legtöbbjük vidéken született, s fiatal éveiben érkezett Budapestre.¹¹

A 19. század második felétől az első világháború kirobbanásáig tartó időszak – a nyugat-európai fejlődési tendenciákhoz illeszkedve – Magyarországon is a civil társadalom szerveződésének virágkora volt.¹² Tévedés volna ugyanakkor azt állítani, hogy az állam bátorítólag lépett fel valamennyi egyesületalapítási kezdeményezés mellett. A magyarországi nőszervezetek működését nem gátolta az Ausztriában 1867-től 1918-ig érvényben lévő egyesületi törvényhez (*Vereinsgesetz*) hasonló szabályozás, amely a politikai céllal szerveződni szándékozó női csoportok működését lehetetlenítette el.¹³ Magyar vonatkozásban Gyáni Gábor az individualizáció és a civil közösségek alulról történő önszerveződése kapcsán „jellemző”-nek tartja, hogy sem közvetlenül a kiegyezés után, sem később „nem intézkedtek törvényi úton a szervezkedési szabadságról, az állampolgárok egyesülési és gyülekezési jogáról”. Rámutatott továbbá arra, hogy míg a „veszélyes”-nek titulált társadalmi csoportok mozgalmait – például az 1890-es évek agrárszocialistáinak önszerveződéseit vagy azokat a nemzetiségi csoportokat, amelyek megkérdőjelezték a dualista államrendszer jogszerűségét – a hatóságok néhány pillanat alatt ellehetetlenítették, „korlátlanul szabad tér nyílt (...) a művelődést, a szórakozást, valamint a szociális gondolkodást célzó aktivitás

⁸ A tanulmánynak ez a része az osztrák–magyar polgári-liberális és feminista mozgalomról írt monográfiám alapján készült. FEDELES-CZEFERNER 2023.

⁹ SCHWARTZ 2008. 3.

¹⁰ Más kérdés, hogy ezeknek a női íróknak a munkássága a második világháborút követően szinte teljesen feledésbe merült. Ritoók Emma írói életművéről és annak újrafelfedezéséről lásd legújabban: ASZTALOS 2023. 6–39.

¹¹ Vesd össze Ausztriával, ahol a vizsgált korszak ismertebb nőmozgalmi aktivistái szinte kivétel nélkül Bécsben látták meg a napvilágot. SCHWARTZ 2008. 6.

¹² Például WANDRUSZKA – RUMPLER 2006. A dualista Magyarországon ténylegesen működő egyesületek statisztikai számbavételének problémáiról és az egyesületek számának feltételezett alakulásáról lásd SEBESTÉNY 2003. 373–387. A szerző kétféle becslési módszer alapján jutott arra, hogy az első világháború előestéjén az egyesületek száma 20 000 körül mozoghatott, vagyis számuk az 1878-as egyesületi összeírás és 1914 között több mint megháromszorozódott.

¹³ GESETZ VOM 15. NOVEMBER, 1867 (134/1867).

kibontakozása előtt”. Egy 1875-ös rendelet ugyanakkor megtiltotta az egyesületek nyílt politizálását.¹⁴

A nők által létrehozott szervezetek az 1880-as éveket követően már nemcsak Budapesten működtek mind nagyobb számban, hanem a vidéki városokban is.¹⁵ A nőemancipáció központja ugyanakkor a korszak egésze során Budapest maradt. Susan Zimmermann a nőegyletek első magyarországi virágkorát az 1870-es évekre, vagyis a kiegyezés utáni időszakra helyezi.¹⁶ A kibontakozó „egyesületalapítási láz” általánosságban a gazdasági és társadalmi struktúrák dinamikus átalakulására, az urbanizációra, illetve a korszak kulturális fejlődésére, s ezen belül az intézményes nőoktatás kereteinek fokozatos kiterjesztésére vezethető vissza.¹⁷

Az 1890-es éveket megelőzően a nőegyletek között túlsúlyban voltak azok a szervezetek, amelyek a hagyományos értékrend mentén, a tradicionális női szerepekhez alkalmazkodva a jótékonykodást tűzték zászlajukra.¹⁸ Mind több újonnan felálló, vagy hosszabb ideje működő csoport emelt szót a nőknek az élet különböző területein történő kizsákmányolása ellen. A század utolsó évtizedére a nőmozgalom különböző irányzatainak elkülönülése is lezajlott: a karitatív, sok esetben valamely vallásfelekezet nőtagjait tömörítő csoportok mellett megjelentek a szociáldemokrata (munkásnő)egyesületek, valamint a felekezet nélküli, illetve „felekezet-közi” nőket tömörítő polgári szervezetek. Utóbbiakon belül konzervatívabb és radikálisabb (progresszívebb) csoportokat egyaránt találunk.¹⁹

A polgári nőmozgalom Magyarországon az 1890-es évek közepéig

Az ipari forradalmak, a szociális törvénykezés kiterjesztése és az intézményes oktatás fejlesztése fontos változásokat hozott a nők mindennapjaiban a 19. század vége felé Magyarországon is. A modernizáció pozitívan befolyásolta egyesületi szervezkedésüket, a fejlett nyugat-európai államokkal szembeni fáziskésés azonban e tekintetben is érzékelhető volt. E lemaradás ellenére, kissé hatásvadász módon állította az írónői szárnyait a magyar mellett a német nyelvű sajtóban is bontogató Malvi Fuchs 1901-ben, hogy Magyarországon a nőkérdés egyáltalán nem létezik.²⁰ Megjegyzendő, hogy a magyarországi nők (az osztrákokhoz hasonlóan) II. József uralkodása (1780–1790) óta rendelkeztek bizonyos jogkörökkel, amilyeneket más (nyugat-) európai országok női lakossága nem élvezhetett. Elméletben döntéseket hozhattak saját tulajdonukkal kapcsolatban, örökölhettek, illetve munkába állhattak. Más kérdés, hogy ezeket a jogokat – amelyekkel a közép- és felsőbb rétegek nőtagjai sem feltétlenül voltak tisztában – a gyakorlatban szinte egyáltalán nem tudták érvényesíteni. Mindez Teleki Sándorné szerint a nőoktatás alacsony színvonalára volt visszavezethető.²¹

¹⁴ GYÁNI 2010. 485–495.

¹⁵ BORBÍRÓ 2007. 185–207.

¹⁶ ZIMMERMANN 1997.

¹⁷ A magyarországi nőnevelés történetéről a 20. század közepéig lásd legújabban KÉRI 2018.

¹⁸ ZIMMERMANN 1997. 171–204.

¹⁹ Vö. KÉRI 2008. 78–79.

²⁰ LANGE – BAUMER 1901.

²¹ SZIKRA [TELEKI SÁNDORNÉ KENDE JÚLIA]: Az asszony és – a pénze. *A Nő és a Társadalom* (1910):9. 144–146. Vö. SCHWARTZ 2008. 13.

Míg Bécsben az 1848-as forradalmi évben egyesületi kereteket kapott a nők jogkiterjesztését célzó szervezkedés, addig Pest-Budán a napóleoni háborúktól egészen a kiegyezésig szinte kizárólag karitatív nőszervezetek működtek. Teleki Blanka (1806, Kővárhosszúfalu – 1862, Párizs), a magyar nőnevelés egyik úttörője ugyan már 1848-ban egyenlő jogokat követelt a nőknek, politikai aktivizmusukra még mintegy négy évtizeden át kellett várni. A gyakorta felekezeti alapon, illetve az uralkodó vagy valamely arisztokrata család nőtagjainak védnöksége alatt álló szervezetek közül e helyütt csak néhányat emelek ki: Budai, valamint Pesti Jótékony Nőegyet (1817), Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete (1861), Pesti Izraelita Nőegylet (1866), Országos Nőiparegylet (1868).²² Mindent összevetve – s amint a példák is mutatják – nem állítható, hogy a nőkérdés egyáltalán nem volt jelen a közéletben.

A nők egyre nagyobb arányú munkába állásával a század vége felé mind több nővédelmi egyesület alakult, amelyek közül kiemelkedett a protestáns szellemiségű, sokoldalú oktatási és segélyezési feladatot magára vállaló Lorántffy Zsuzsanna Egyesület (1892).²³ Az ilyen profilú szervezetekkel kapcsolatban ugyanakkor sajnálatos módon még a 2020-as évek közepén is releváns Szapor Judit 2007-ben tett megállapítása: „Megalapítási évükön kívül alig ismerjük a polgárosodás társadalmi megalapozásában döntő szerepet játszó egyesületek egyharmadát alkotó nőegyesületek tevékenységi és hatókörét, befolyását.”²⁴

Az első polgári nőmozgalmi szervezetek többnyire a női (szak)oktatás fejlesztéséért szálltak síkra.²⁵ Ezzel kapcsolatban lényeges hangsúlyozni, hogy a nők intézményes oktatási jogaiért folytatott küzdelem nemcsak az osztrák, hanem a németországi tendenciákkal összevetve is jól haladt Magyarországon:²⁶ Ausztriában a nőknek 1878-tól „különleges esetekben” már engedélyezhették bizonyos egyetemi előadások hallgatását, 1892-ben pedig megnyitotta kapuit Bécs első leánygimnáziuma, ami mindössze négy évvel előzte meg az első ilyen típusú budapesti intézmény megnyitását.²⁷ A budapesti Országos Nőképző Egyesület (1867–?) 1893-tól létesített tanfolyamokat a felső leányiskola negyedik évfolyamát elvégzettek továbbképzése érdekében. Az egyesület választmánya végül 1896 januárjában – az egyetemek orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészettudományi karainak a nők előtt történő megnyitását követően – döntött az új iskolatípus létrehozásáról.²⁸ A nők szakképzésének szükségességét felismerő Országos Nőiparegylet más síkon tevékenykedett: szabászati, kereskedelmi, ipari kurzusok indításával igyekezett az intézményes nőoktatás hiányosságait csökkenteni, s e tekintetben olyan, a századforduló környékén alapított progresszív-radiális szervezetek is követték a példáját, mint a Nőtisztviselők Országos Egyesülete (1896–1919, Budapest), valamint a már említett Feministák Egyesülete.²⁹ Hosszabb távú célként az oktatási profillal szerveződött egyesületek többsége az intézményes oktatás valamennyi szintjének nők előtti megnyitását tűzte ki maguk elé. Mindez azonban 1918-ig nem rea-

22 BURUCS 1993. 15–19.; TÓTH 2005.

23 GÉRA 2006.

24 SZAPOR 2007. 129–144.

25 SCHWARTZ 2008. 16.

26 SZEGVÁRI 1981. 127–128.

27 Németországban a nők négy évfolyamos gimnáziumokban 1895-től tehettek érettségét, ám Poroszországban csupán 1908-ban nyitották meg előttük az egyetemek kapuit. Az intézményes oktatás lányok számára hátrányos rendelkezéseit sokan magánúton szerzett érettségivel kompenzálták. Vö. MÜLLER 2006. 673–711.

28 SZEGVÁRI 1981. 127–128.; WEILAND 1983. 188.

29 MÜLLER 2006. 673–711.

lizálódott teljes mértékben, hiszen a jogi és a műszaki egyetemek kapui zárva maradtak a nők előtt.

A különböző profilú női szervezetek az ebben az időszakban a választójoggal még nem rendelkező nők politikai szocializációjának előszobájaként is értelmezhetőek. Szerepük Magyarország és a Monarchia történetében tehát még akkor sem lebecsülendő, ha többségük viszonylag kevés bevétellel és alacsony taglétszámmal működött. E mellett elsősorban azon társadalmi feszültségeken igyekeztek enyhíteni, amelyeket az állami szociálpolitika évtizedeken át képtelen volt kezelni.³⁰ Ha egy pillanatra eltekintünk azon nézetkülönbségektől, amelyek a magyar nőmozgalom periodizációját elkészítő kutatók között húzódnak,³¹ s csak a vizsgált korszak meghatározó magyarországi nőegyleteinek alapítási dátumain és profilján tekintünk végig, az alábbi következtetéseket vonhatjuk le. A magyar nőmozgalom polgári szárnya a kiegyezés időszakától az 1890-es évek közepéig megerősödött, ám számos kihívással küzdött. A nőoktatás pozícióinak javításáért síkra szálló, 1867-ben alapított Országos Nőképző Egylet Veres Pálné Beniczky Hermin (1815, Lázi – 1895, Budapest) vezetésével elérte, hogy a lányok érettségig tehessenek, illetve egyetemre járhassanak.³² Kánya Emília (1828, Pest – 1905, Fiume), az ország első női lapszerkesztője ugyancsak az 1860-as évektől kezdve hallatta hangját a nőoktatás intézményes kereteinek kiterjesztéséért. A kiegyezés után azonban még mindig közel két évtizedet kellett várni a tanítónők érdekvédelmét, állasközvetítését és továbbképzését végző csoport, a Mária Dorothea Egyesület (Budapest, 1885–?) életre hívására. A többek között Zirzen Janka (1824, Jászberény – 1904, Budapest) kezdeményezésére felállított szervezet azonban az állástalan tanítónők képzési lehetőségeinek javítása és katedrához juttatása mellett továbbra is jelentős karitatív tevékenységet vállalt, s nagy hangsúlyt fektetett az idős, munkaképtelen tanítónők támogatására.³³ Ezen a ponton érdemes kiemelni azt a ténytet, mely szerint a vizsgált korszak magyarországi nőmozgalmának számos vezetője nem magyar anyanyelvű volt. Ez azzal magyarázható, hogy az említett egyesületek számos (vezetői) tagja német származású felső középosztálybeli/arisztokrata családokból származott. Anna Loutfi Veres Pálnéra például a „magyarországi nőnevelésért folytatott mozgalom német nyelvű anyjaként” hivatkozik.³⁴

Joseph Roth (1894, Brody, ma Ukrajna – 1939, Párizs) osztrák író *Radetzky-marsch* (1932) című regénye plasztikus képet fest a Monarchiában élő nőkkel kapcsolatos sztereotípiákról. E szerint a legtöbb férfinak semmilyen kifogása nem volt a nők korlátozott po-

³⁰ Vö. GYÁNI 2010. 485–495.

³¹ A magyarországi feminista mozgalom periodizációját „a nyugati nőmozgalom eredettörténetének liberális hagyományaira” építve elsőként Schwimmer Rózsa (1877, Budapest – 1948, New York), a magyarországi progresszív nőmozgalom egyik vezető személyisége dolgozta ki *A magyar nőmozgalom régi dokumentumai* című munkájában 1907-ben. Ő a mozgalom gyökereit a nyugat-európai minták követésére építve a felvilágosodás idejére helyezte. Ugyanezt tette Máday Andor jogászprofesszor, a Feministák Egyesületének választmányi tagja 1913-ban publikált kötetében. SCHWIMMER 1907.; MÁDAY 1913.

³² SZEGVÁRI 1981. 127–129.

³³ Többek között agg, munkaképtelen tanítónők számára működtettek otthont. (BURUCS 1993. 15–19.; ZIMMERMANN 1997. 171–204.; ZIMMERMANN 1999. 22–25.) A másik oldalon fontos, hogy Magyarországon Ausztriánál egy évvel korábban – Wlassics Gyula (1852, Zalaegerszeg – 1937, Budapest) vallás- és közoktatásügyi miniszter fent említett 1895. decemberi rendeletének eredményeként – került sor az egyetemek orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészettudományi karainak megnyitására a nők előtt.

³⁴ Fordítás tőlem. LOUTFI 2009. 379–391.

litikai, gazdasági és társadalmi jogai ellen, ugyanakkor természetesnek vették a férfiak nők feletti gyámkodását vagy azt, hogy a nők hozzájuk képest felületes oktatásban részesülhettek. A „nőkérdés problémájának teljességére” Magyarországon a polgári nőmozgalom, annak is a radikálisabb irányzata reflektált, azonban ezeknek a szervezeteknek a virágkora már az Erzsébet királyné halála utáni időszakra tehető.

Erzsébet királyné és a magyarországi polgári nőmozgalom

A következőkben azt mutatom be, hogy Erzsébet királyné miként került közvetett, illetve bizonyos alkalmak kapcsán közvetlen kapcsolatba a magyar polgári nőszervezetekkel, pontosabban leginkább vezetőikkel. Személyes találkozásokra és kapcsolatfelvételekre a kiegyezés előkészítésének időszakából találunk első ízben konkrét példákat, annak ellenére, hogy Ferenc József és Erzsébet első közös magyarországi útjára már 1857 májusában sor került.³⁵ Bár az út nem tudta elérni a magyarok és az uralkodó közti közeledést, Erzsébet alakja szimpátiát és együttérzést ébresztett a lakosságban.³⁶ A császárnét az 1860-as évek második felétől számos budapesti és vidéki nőszervezet kérte fel fővédnökének, amely felkérésekre rendszerint örömmel mondott igent. Általánosságként megállapítható, hogy a segélyező egyesületek mellett megkülönböztetett figyelmet fordított azokra a szervezetekre, amelyek a nők intézményes oktatása, illetve szakoktatása fejlesztése mellett kötelezték el magukat. A kiegyezés előtti évben a Pesti Jótékony Nőegylet 15 tagú küldöttségét fogadta a budai palotában,³⁷ illetve részt vett az egyesület segélykoncertjén is a Nemzeti Színházban.³⁸ Rendszeresen látogatott továbbá árvaházakat, 1868-ben például azt a leányárvaházat, amelynek létesítéséről Pest Város Közgyűlése még 1861-ben döntött.³⁹ A nagyváradi leányárvaháznak a nevét is adta. Ez az intézmény azért tekinthető különlegesnek az itt vizsgált kérdéskör szempontjából, mert Erzsébet után Ferenc József és Mária Valéria főhercegnő (1868, Buda – 1924, Bécs), a királyi pár legfiatalabb gyermeke is több ízben tették tiszteletüket itt. A korabeli sajtóhírek rendre kiemelik, hogy Erzsébet jó benyomást gyakorolt a nőszervezetek vezetőire, valamint, hogy társaságukban nyitottan, sőt néhányszor egészen fesztelenül viselkedett, továbbá őszintén érdekelték az egyesületek problémái.⁴⁰

Erzsébet neve összefonódik a Vöröskereszt magyarországi megjelenésével. Magyarországon viszonylag későn, csupán az 1881-es évben alakult meg a Vöröskereszt helyi szervezete. A szervezkedés három évvel korábban, az 1878-as boszniai hadjáratot követően indult meg az Erzsébet védnöksége alatt felállított Központi Segélyező Nőegylet keretein belül. A szervezést jelentős mértékben segítette a királyi pár támogatása, akiket az egyesület fővédnökeinek kértek fel. A Központi Segélyező Nőegylet alapszabályát az 1879 márciusában megtartott közgyűlésen fogadták el. A szervezet ezt követően elismerésre méltó munkát végzett a Vöröskereszt eszméinek terjesztésében, továbbá kezdeményezésükre bontakozott ki Magyarországon az ön-

35 Erről lásd részletesebben MANHERCZ 2017. 98–110.; MEYER 2019. 30–45.

36 Ennek oka, hogy az uralkodópár magyarországi tartózkodása során gyermekeik, akiket szintén magukkal hoztak, megbetegedtek, s az idősebb lány, Zsófia meg is halt. MANHERCZ 2017. 98–110.

37 Ennek sajtórepresentációjáról lásd bővebben VÉR 2012. 83–104.

38 Erről lásd BÉKÉSSY 2019. 199–230.

39 GÉRA 2006. 52.

40 VÉR 2012. 83–104.

kéntes és hivatásos ápolónőképzés is.⁴¹ Az egyesület vezetői részt vettek a Magyar Vöröskereszt megalakításában, így joggal tekinthetjük őket a Magyar Vöröskereszt közvetlen elődjének, amely végül 1881-ben kezdte meg működését a Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete néven.⁴²

Az Országos Nőképző Egyletnek kezdetben még a Múzeum körúton, majd a Zöldfa utcában működő felső leányiskoláját Erzsébet összesen három alkalommal látogatta meg. Ez a tény, illetve az iskolát Franciaországból, Sziléziából és a Német Császárság területéről felkereső neves látogatók hozzájárultak az intézmény hírnevének öregbítéséhez. Sőt, az egyesület fennállásának 25 éves jubileumán – amelyet 1893. március 25-én ünnepeltek meg – Veres Pálnét Ferenc József koronás arany érdemkeresztrel tüntette ki. A Veres Pálné és az Országos Nőképző Egylet által elért eredmények jelentőségét megfelelően szemlélteti, hogy ennél magasabb kitüntetést a korszakban egyetlen nő sem kapott meg.⁴³ Ki kell emelni, hogy egy ideig az intézményben oktatott a diplomáját a zürichi egyetemen szerzett első magyar orvosnő, Hugonnai Vilma (1847, Nagytétény – 1922, Budapest) is, aki a szülők egy részének megbotránkozására, s korát messze megelőző módon szexuális felvilágosítást tartott a diákoknak.⁴⁴ Az iskola tanára volt továbbá Czeke Marianne (1873, Budapest – 1942, Budapest), az első magyar női könyvtáros.⁴⁵ Alig több mint tíz évvel az említett jubileum után a Zöldfa utcát Veres Pálné utcává nevezték át, 1906-ban pedig felállították Veres Pálné egészalakos szobrát az innen nem messze található Erzsébet téren.⁴⁶ Az alkotás Kiss József szobrászművész munkája, carrarai márványból készült, s elkészültével Veres Pálné lett az első magyar nő, aki saját jogán egészalakos köztéri szobrot kapott. A 2001-ben restaurált műalkotás ma is látható a Veres Pálné utca 1. szám alatt.

A magyar közvéleményben Erzsébetnek a nőoktatásra gyakorolt hatásáról számos olyan történet kering, amelynek jelentőségét a történeti emlékezet nyilvánvalóan eltúlozta. A közvélemény ugyanis a királyné befolyását vélte felfedezni abban is, hogy az uralkodó 1895. november 18-án, vagyis Erzsébet névnapjának előestéjén engedélyezte rendeletében Magyarországon a nők beiratkozását az egyetemek bölcsészettudományi, orvosi és gyógyszerészeti karaira.⁴⁷

Erzsébet a női szakoktatás intézményrendszerének fejlesztését is szívügyének tartotta. 1881-ben ellátogatott a budapesti Országos Nőiipari Kiállításra, ahol az esemény elnöke, Zichy Jenő (1837, Sárszentmihály – 1906, Merano, Olaszország) országgyűlési képviselő ajánlotta figyelmébe a magyar népi hímzéseket és szőttéseket. Zichy kiemelte továbbá azt, hogy szükségszerűnek, emellett viszonylag egyszerűen kivitelezhetőnek tartaná a szövés meghonosítását Magyarország-szerte. Erre véleménye szerint azért volt szükség, mert a szövés rengeteg nő számára jelentett volna folyamatos és biztos megélhetést. A látogatás után Erzsébet 25 szövőszék beszerzésével és szétosztásával bízta meg Zichyt, támogatva a kezdeményezést. A Zichy által közreadott fölhívás egy pontja utalt Erzsébet nagylelkűségére: „Biztos alapot ad

41 A magyar vörös kereszt. *Magyar Polgár*, 1879. március 5. 203. Vö. BURUCS 1993. 15–19.

42 Fővárosi hírek. *Budapesti Lapok*, 1881. augusztus 2. 1019.

43 Erről lásd például *Budapesti Közlöny*, 1893. március 25. 6. Az eseményről a budapesti és az országos hírlapok, valamint a pedagógiai szakaját is beszámolt.

44 CZEFERNER 2022. 35–39.

45 GOMBOCZ 1907. 21., 72., 73.

46 Az alkotás azért is jelentős, mert ez volt Budapest első márványszobra. LIBER 1928. 255–256.

47 Erre egy évvel azelőtt került sor, hogy az egyetemek azonos karait Ausztriában is megnyitották a nők előtt. Erről lásd bővebben FLICH 2006. 941–964.

*a házi szövőipar terjesztésének főleg az a körülmény is, hogy Magyarország szeretett királynéja volt az első, aki 25 szövőszéket adott a mozgalom megindításának megkezdésére. Őfelsége áldott jó szíve azonnal fölismerte e mozgalom fontosságát, és királyi adományával lerakta annak biztos alapját, elsőként kínálkozott a nyomor enyhítésére, a munka megkedveltetésére. E jó példának hatni kell.*⁴⁸

1898 után Erzsébet születése és halála évfordulóján a magyarországi lányiskolák és nőneveléssel foglalkozó intézmények szakfolyóiratában, a *Nemzeti Nőnevelésben* (1880–1919, Budapest) rendre 10–20 oldalas cikkeket közöltek a szerkesztők, amelyekben az elhunyt királyné érdemei előtt tisztelegtek.⁴⁹ Bizonyos alkalmakkor iskolai beszédek is publikáltak, amelyek elhangzásának helyszíne több alkalommal az 1873-ban Állami Elemi és Polgári Iskolai Tanítónőképző néven alapított, majd Erzsébet halálának évében Erzsébet Nőiskolára átkeresztelt intézmény volt.⁵⁰ Az intézményben egyébként az Erzsébethez kapcsolódó évfordulókon a diákok ünnepi műsorokkal is készültek. Tolnai Vilmos (1870, Pozsony – 1937, Sopron), nyelvész- és irodalomtörténész az 1906. november 19-én, Erzsébet névnapja alkalmából tartott beszédét a következőképp zárta:

*„Szeretett bennünket, mert ösmert bennünket. Ezért fogadják a nemzet szentjei körükbe. Menj nagy királyné, fogadd el méltó helyedet a dicsőültek közt! Első mosolyod e nemzet fájdalmit enyhítette, utolsó mosolyod e nemzet dicsőségét aranyozta be. A magunkénak vallottunk boldogságodban, a magunkénak vallottunk mérhetetlen fájdalommal, a magunkénak vallunk most és ezentúl is a leghatalmasabb jog alapján: a mienk voltál és maradsz is a szív jogán!”*⁵¹

Erzsébet emlékének a progresszív nőszervezeteken belül történő ápolásához kapcsolódva végül egy olyan elemet szeretnék kiemelni, amely az ilyen típusú egyesületek profilját tekintve szokatlannak tűnik. A polgári nőmozgalom radikális szárnyához tartozó osztrák és magyar liberális-feminista szervezetek Erzsébet királyné alakját egyáltalán nem kezelték fontos igazodási pontként. Az általam áttekintett forrásokban egy kivételtől eltekintve nem találtam olyan nyomokat, ahol Erzsébet bármilyen tevékenységét vagy a nők irányában tett gesztusait méltatták volna. Ez a kivétel a korábban már említett Teleki Sándorné Kende Júliának *A Nő. Feminista Folyóiratban* (1914–1928, Budapest), a Feministák Egyesületének és a Nőtisztviselők Országos Egyesületének hivatalos lapjában közölt *Magyar nagyasszonyok* című cikke volt. Ebben a szerző Erzsébet királynét a „magyarok megmentője”-ként aposztrofálta, s a szabadság eszménye mellett az angyal attribútumát társította hozzá. A szerző cikkében Erzsébetet olyan, a magyar nép körében tisztelt női személyiségek közé helyezte, mint Árpád-házi Szent Margit, Szilágyi Erzsébet és Teleki Blanka.⁵²

48 Idézi: CZINGEL 2023.

49 Erre lásd például: GYÖRI Ilona: Erzsébet királyné. A Mária-Dorothea-Egyesület tanítónői szakosztályának októberi ülésén tartott előadás. *Nemzeti Nőnevelés* (1898):6. 337–343.; KORCHMÁROSZÉ BUZOGÁNY Mária: Erzsébet királyné. Az Erzsébet Nőiskola ez évi Erzsébet-ünnepén tartott, a kicsinyeknek szóló ünnepi beszéd. *Nemzeti Nőnevelés* (1905):10. 465–474.

50 Az iskolai értesítő szerint az intézmény alapításának szükségességét báró Eötvös József (1813, Buda – 1871, Pest) szorgalmazta. Az intézmény negyvenéves jubileumát ünneplő beszédében Berta Ilona igazgatónő így fogalmazott: „Az első nő, akit [Eötvös József] munkába állít, akit hív, hogy hivatást teljesítsen: Zirzen Janka. Reá bízta felemelő bizalommal a tanítónőképzés irányítását.” BERTA 1913–1914. 5–9.

51 TOLNAI Vilmos: Erzsébet királyné emlékezete. *Nemzeti Nőnevelés* (1906):9–10. 418–424.

52 SZIKRA [TELEKI SÁNDORNÉ KENDE Júlia]: Magyar nagyasszonyok. *A Nő. Feminista Folyóirat* (1914):5. 95–96.

SAJTÓFORRÁSOK

- A Nő és a Társadalom*, Budapest, 1907–1913
A Nő. Feminista Folyóirat, Budapest, 1914–1928
Fővárosi lapok, Budapest, 1864–1891
Magyar Polgár, Kolozsvár, 1867–1904
Nemzeti Nőnevelés, Budapest, 1880–1919
Budapesti Közlöny, Budapest, 1867–1944

NYOMTATOTT FORRÁSOK

- BERTA 1914 *A budapesti m. k. állami Erzsébet Nőiskola értesítője az 1913–14. iskolai évről.* Szerk. BERTA Ilona. Budapest, 1914.
- ERZSÉBET KIRÁLYNÉ
EMLEKFÁI 1899 *Erzsébet királyné emlékfái.* Kiadja a Földművelésügyi m. kir. minster. Budapest, 1899.
- GESETZ VOM 15.
NOVEMBER 1867 *Gesetz vom 15. November 1867 (134/1867).* ALEX. Historische Rechts- und Gesetztexte Online. (<http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18670004&seite=00000377>) [2024.02.14.]
- GOMBOCZ 1907 GOMBOCZ Miklós: *Az Országos Nőképző Egyesület Leánygimnáziumának értesítője az 1906–1907. iskolai évről.* Budapest, 1907.
- LIBER 1928 LIBER Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. *Budapesti Statisztikai Közlemények.* Budapest 1928.
- MÁDAY 1913 MÁDAY Andor: *A magyar nő jogai a múltban és jelenben.* Budapest, 1913.
- SCHWIMMER 1907 SCHWIMMER Rózsa: *A magyar nőmozgalom régi dokumentumai.* Budapest, 1907.
(http://mtdaportal.extra.hu/books/Bedy_s_r_a_magyar_nomozgalom.pdf) [2024.02.15.]

IRODALOM

- ANDERSON 1992 ANDERSON, Harriet: *Utopian Feminism: Women's Movements in „fin-de-siècle” Vienna.* New Haven, 1992.
- ASZTALOS 2023 ASZTALOS Veronka Örsike: Újraolvasni Ritoók Emma prózáját – a Kielland-fordítások jelentősége. *Irodalomismeret* 27. (2023):4. 6–39.

- BÉKÉSSY 2019 BÉKÉSSY Lili: Az 1857-es magyarországi császárlátogatás zenei reprezentációja. In: *Zenetudományi Dolgozatok 2017–2018: Tallián Tibor tiszteletére*. Szerk. KIM Katalin et al. Budapest, 2019. 199–230.
- BURUCS 1993 BURUCS Kornélia: Nők az egyesületekben. *História* 16. (1993):2. 15–19.
- BORBÍRÓ 2007 BORBÍRÓ Fanni: Budapesti nőegyletek 1862–1904. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. FÁBRI Anna – VÁRKONYI GÁBOR. Budapest, 2007. 185–207.
- CZEFERNER 2022 CZEFERNER Dóra: 1879 – Hugonnai Vilma orvosi diplomát szerez Zürichben. In: *Magyarország globális története 1869–2022*. Szerk. LACZÓ Ferenc – VARGA Bálint. Budapest, 2022. 35–39.
- CZINGEL 2023 CZINGEL Szilvia: Sisi és a népművészet – a csipke vonzásában. *Magyar Múzeumok. A Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület online magazinja*. 2023. (<https://magyarmuzeumok.hu/cikk/sisi-es-a-nepmuveszet-a-csipke-vonzasaban>) [2024.02.14.]
- FEDELES-CZEFERNER 2023 FEDELES-CZEFERNER Dóra: *Nőmozgalom, nemzetköziség, önreprezentáció. Feministák az Osztrák–Magyar Monarchia alkonyán*. Pécs, 2023.
- FLICH 2006 FLICH, Renate: Bildungsbestrebungen und Frauenbewegungen. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 8. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft, Teilband 1.: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation*. Hrsg. WANDRUSZKA, Adam – RUMPLER, Helmut. 2006. 941–964.
- GÉRA 2006 GÉRA Eleonóra: *Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850–1952*. Doktori disszertáció. Budapest, 2006. (https://doktori.btk.elte.hu/hist/gera/GeraE_tezisek.pdf) [2024.02.15.]
- GYÁNI – KÖVÉR 2006 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2006.
- GYÁNI 2010 GYÁNI Gábor: Individualizálódás és civil társadalom. Történeti érvek, elméleti megfontolások. *Történelmi Szemle* 52. (2010):4. 485–495.

- HANÁK 1971 HANÁK Péter: *A dualizmus korának történeti problémái*. Budapest, 1971.
- KÉRI 2008 KÉRI Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pécs, 2008.
- KÉRI 2018 KÉRI Katalin: *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon. (Nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapo-zással)*. Pécs, 2018.
- LANGE – BÄUMER 1909 *Die Geschichte der Frauenbewegung in den Kulturländern*. Hrsg. LANGE, Helene – BÄUMER, Gertrud. Berlin, 1909.
- LOUTFI 2009 LOUTFI, Anna: Politics and Hegemony in the Historiography of Women's Movements (Nineteenth and Twentieth Century): A Call for New Debates. In: *Wie Frauenbewegung geschrieben wird. Historiographie, Dokumentation, Stellungnahmen, Bibliographien*. Hrsg. GEHMACHER, Johanna – VITTORELLI, Natascha. Wien, 2009. 81–101.
- MANHERCZ 2017 MANHERCZ Orsolya: Ferenc József főherceg/császár/király Magyarországon, 1843–1867. *Aetas* 32. (2017):4. 98–110.
- MEYER 2019 MEYER, Beatrix: *Kaiserin Elisabeth und ihr Ungarn*. München, 2019.
- MÜLLER 2006 MÜLLER Ildikó: Kísérlet a nők középiskolai képzésének megszervezésére: a budapesti állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium. In: *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. KÖVÉR György. Budapest, 2006. 673–711.
- NAGYNÉ SZEGVÁRI 1981 NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *Út a női egyenjogúsághoz*. Budapest, 1981.
- SEBESTÉNY 2003 SEBESTÉNY István: Az egyesületek számbavételének módszertani problémái a történeti statisztikában. *Statisztikai Szemle* 81. (2003):4. 373–387.
- SCHWARTZ 2008 SCHWARTZ, Agatha: *Shifting Voices: Feminist Thought and Women's Writing in fin-de-siècle Austria and Hungary*. Ottawa, 2008.

- SZAPOR 2007 SZAPOR Judit: A magánszférából a politikai közéletbe: a női politizálás története Magyarországon a kezdetektől 1945-ig. In: *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Szerk. PALASIK Mária. Budapest, 2007. 129–141.
- TÓTH 2005 TÓTH Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest, 2005.
- WANDRUSZKA – RUMPLER 2006 *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 8. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft, Teilband 1.: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation*. Hrsg. WANDRUSZKA, Adam – RUMPLER, Helmut. Wien, 2006.
- WEILAND 1983 WEILAND, Daniela: *Geschichte der Frauenemanzipation in Deutschland und Österreich: Biographien, Programme, Organisationen*. Düsseldorf, 1983.
- ZIMMERMANN 1997 ZIMMERMANN, Susan: Frauenbestrebungen und Frauenbewegungen in Ungarn. In: *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Szerk. NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit. Debrecen, 1997. 171–204.
- ZIMMERMANN 1999 ZIMMERMANN, Susan: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien, 1999.
- VÉR 2006 VÉR Eszter Virág: Erzsébet-ligetek. *Budapesti Negyed* 52. (2006):2. (<https://epa.oszk.hu/00000/00003/00037/erzsebetligetek.html>) [2024.02.15.]
- VÉR 2012 VÉR Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban. *Aetas* 27. (2012):1. 83–104.

The Hungarian bourgeois women's movement and Queen Elizabeth

by Dóra Fedeles-Czeferner

(Summary)

In my paper, I present the turning points in the development of the Hungarian bourgeois women's movement in the era of Queen Elizabeth, more precisely from the late 1840s to the mid-1890s. To illustrate this issue, it is essential to outline at the beginning of the study the political, economic, and social changes that fundamentally influenced the history of the women's movement in the 19th century. After that, I describe the main stages in the development of the bourgeois wing of the women's movement. In the second part of the paper, I draw on these to reflect on Elizabeth's relationship with bourgeois women's associations in Hungary through a few examples. In addition to this, I argue that Elisabeth followed and supported the activities of a number of women's associations through various means. To this, I rely on association documents relating to women's bourgeois associations and different institutions operated by them, as well as the official journals of the associations and other contemporary periodical press products.

MŰHELY

Varga Krisztina

Erzsébet királyné, egyetemünk egykori névadója A kiállítás tárgyi emlékei

Az egyetem Pécsre költözésének 100 éves évfordulója alkalmából a PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya *Erzsébet királyné, egyetemünk egykori névadója* címmel rendezett kiállítást. A tárlat koncepciója az volt, hogy bemutassa Erzsébet királyné emlékezetének a továbbélését a pozsonyi, majd a pécsi években egészen 1947-ig, amikor a tudományegyetemek nevéből törölték a személyneveket, és így a hozzájuk köthető ünnepi alkalmak is megszűntek.

A 2023. április 28-án megnyílt tárlat a Klimó Könyvtár kanonoki termének hat vitrinjében kapott helyet, ami a kamarakiállítás számára történeti környezetet biztosított. A kiállított dokumentumok és tárgyak (képeslapok, újságcikkek, fényképek, meghívók, leckekönyvek, emlékérmekek és maga az Erzsébet-serleg) sokszínűsége változatos témákat felölelve engedett bepillantást a királyné kultuszának továbbélésébe. A tárlat tematikus bontásban, ugyanakkor nagyjából kronologikus sorrendben dolgozta fel a rendelkezésre álló anyagot. Bemutatta az egyetem névadásának körülményeit és a korai pozsonyi éveket, áttekintést adott az Erzsébet-névünnepek és az Erzsébet Egyetem Barátainak Egyesülete történetéről, végül pedig megjelenítette az Erzsébet királynéhoz kötődő tárgyakat és emlékeket. Időközben megjelent a kiállítás katalógusa is.¹

1. kép – A kiállítás megnyitó ünnepsége

¹ A katalógus elérhetősége: <https://tgyoblog.lib.pte.hu/erzsabet-kiallitaskatalogus/> [2024.09.23.]

A kiállításból virtuális tárlat is készült, amely megtekinthető a TGYO blogoldalán.² A virtuális kiállítás a Qulto Storytelling alkalmazás segítségével jött létre, és bizonyos tekintetben bővebb anyagot mutat be, mint a múzeumi tárlat. Néhány tárgy ugyanis helyhiány miatt nem kerülhetett bele a vitrinekbe, illetve előfordult az is, hogy egy-egy dokumentumnak több oldala is érdekes adalékkal szolgált, ám értelemszerűen a kiállítóhelyen csak egy nézőpontból szerepelhetett. A virtuális kiállításban szereplő érdekességekre az adott helyen még ki fogok térni.

A kiállítás a pozsonyi időszakot elsősorban változatos dokumentumok segítségével idézte fel: a vitrinben több képeslap, illetve fényképmásolat is helyet kapott, amelyek a pozsonyi egyetemi oktatás helyszíneit ábrázolták, illetve látható volt még az uralkodópár, valamint az Erzsébet nevet kérelmező Kumlik Emil könyvtáros fényképe is. A bemutatott iratok közé tartozott egy korábbi pozsonyi egyetemalapítási kísérlethez köthető kérvény is, amely ekkor még József főherceg nevét szerette volna engedélyeztetni egy jövőbeni helyi felsőoktatási intézmény számára. A vitrinben szerepelt még az első tanév tanrendje, az egyetem megnyitása alkalmából a hazai és külföldi egyetemekről érkezett üdvözlő iratok gyűjteménye, Herzog Ferenc nyilvános rendes tanár kinevezése a belgyógyászati tanszékre és klinikára, valamint egy boríték a pozsonyi magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem pecsétlenyomatával.

A korszak tárgyi emlékei közé tartozott a vitrinben kiállított rektori lánc, illetve a tárló mögött elhelyezett heroldpalást és a hozzá tartozó kalap. Szigorúan véve egyik sem a pozsonyi években keletkezett, ám mindegyiken megtalálható Pozsony városának címere. Az Erzsébet Tudományegyetem rektori és dékáni láncja az 1920-as években készült Rott Nándor veszprémi püspök adományának köszönhetően, a díszruhát pedig az intézményt az 1938. évi Nemzetközi Eucharisztikus Világkongresszuson képviselő résztvevők számára varrták. Az egyetem tanácsülési jegyzőkönyvei magyarázatot adnak a ruhák stílusára. A pedellusi öltözéket a Képzőművészeti Főiskola rektora, Megyer-Meyer Antal tervezte, és mivel az egyetem alapítására Nagy Lajos uralkodása alatt került sor, az az Anjou heroldok öltözetét mintázza. A ruházaton látható kereszt a középkori pécsi egyetem pápai alapítását jelzi. Az egyetem későbbi történetére a pedellusi díszruha hátoldalán látható két város címere utal.

A második vitrinben bemutatott tárgyak az egyetem névváltozatait elevenítették fel. Az Erzsébet Tudományegyetem neve ugyanis az 1912. évi alapítását követően többször is megváltozott, rendszerint egy-egy jelentős politikai fordulat következtében, amelyek legtöbbször az intézmény életére is komoly hatást gyakoroltak.

A névváltozásokat főként különféle iratok dokumentálják, így a tárlóban kiállításra került tárgyak többsége fejléces papír, leckekönyv vagy bizonyítvány volt. Emellett he-

2. kép – Egyetemi díszruha Pozsony és Pécs címerével

² A virtuális kiállítás elérhetősége: <https://tgyoblog.lib.pte.hu/erzsebet-kiralyne/> [2024.06.12.]

lyet kapott a tárlaton az első tanévnnyitó fényképe, illetve a jogi kar, valamint az Erzsébet Kollégium épületéről készült fotó is. A tárgyi emlékek egyik figyelemre méltó darabja az egyetem Pécsre költözését megörökítő emlékérem volt, amelyet az Egyetemi Tanács készíttetett 1925-ben. Az emlékérmét Markup Béla tervezte. Előlapján Erzsébet királyné portréja, míg hátoldalán Patrona Hungariae alakja látható, aki kezeit két egymással kezét fogó, diákruhás fiatal férfi vállain nyugtatja. Kétoldalt a pozsonyi vár és a pécsi székesegyház, legalul a két város címere található. Körirata: „*Pozsonyi alapításának és Pécsre költözésének emlékére 1914–1924*”. A tárlaton kiállított emlékérmek egyike Holub József jogász-, a másik Ángyán János orvosprofesszoré volt.

A tárlat kortörténeti szempontból érdekes darabja volt az az anyarozs tárolására szolgáló gyógyszeres dobozka, amely – felirata szerint – a Magyar Erzsébet Tudományegyetem gyógyszer-tárából származott. Mivel ez az elnevezés viszonylag rövid ideig volt érvényben, a tárgy valamikor 1945 márciusa és 1947 áprilisa között lehetett forgalomban.

A névváltozatok tárgyalása kapcsán viszonylag jelentős eltérés volt tapasztalható a kamarakiállítás és a virtuális tárlat között, utóbbi bővebb anyagot ölel fel. Az online kiállítás egyik kivételes darabjának számít Dergovich Dezső orvostudományi hallgató leckekönyve, aki 1946 szeptemberében iratkozott be az egyetemre, végbizonyítványát pedig 1954 májusában szerezte meg. Leckekönyvének lapjain nyomon követhetők az egyetem névváltozásai. Az első oldalon még az m. kir. Erzsébet Tudományegyetem rektora köszönti az olvasót (feltehetőleg volt még raktáron néhány korábban használatos leckekönyv), ám a következő oldalon a bemutatott érettségi bizonyítvány számát már a „*Magyar Erzsébet Tudományegyetem Quaestura*” feliratú pecsétel látták el, amelyen a „*királyi*” jelzőt egyszerűen kitakarták. A későbbi oldalakon a „*Tudományegyetem Orvosi kara Pécsen*” feliratú bélyegző szerepel, itt is egyértelmű a kitakarás. Az 1948/49-es tanévnél már elkészülhetett az új, „*Pécsi Tudományegyetem*” feliratú bélyegző, a végbizonyítványon pedig már az orvosi kar különválásával és egyetemmé alakulásával létrejövő Pécsi Orvostudományi Egyetem pecsétje szerepel.

A kiállítás harmadik tárlója az Erzsébet-névünnepeket elevenítette fel. Erzsébet királyné 1898. szeptember 10-i halálát követően emlékét már a következő hónapban törvénybe iktatták (1898. évi XXX. törvénycikk). Október 4-én jelent meg Wlassics Gyula vallás- és közoktatási miniszter körrendelete „*megdicsőült Erzsébet Királyné császári és királyi Felseje emlékezetének évenkénti iskolai megünneplése tárgyában*”. Az ebben foglaltak szerint Erzsébet napján minden évben méltó gyászünnepélyt kellett tartani a hazai tanintézetekben, ahol istentisztelettel, majd ünnepi beszéddel emléketnek meg az elhunyt királynéről. A rendelkezés értelmében az ünnepélyt Kölcsey *Himnusa* zárta le. Bár a téma kapcsán igen egysíkú forrásanyag állt rendelkezésre, bemutatása azért volt fontos a szervezők számára, mert ez volt az egyik legkézzelfoghatóbb megnyilvánulása az Erzsébet-kultusz továbbélésének az egyetem Pécsre helyezését követően. Az Erzsébet Tudományegyetem hagyományosan minden év november 19-én, Erzsébet napján emlékezett meg az egyetem névadójáról. Az ünnepségek évente hasonló foratókönyv szerint zajlottak. Az ünnepi közgyűlést megelőzően a résztvevők délelőtt ünnepélyes szentmisén vettek részt, ami a pécsi időszaktól az egyetemi templomban zajlott. Ezután került sor az egyetem Rákóczi út 80. szám alatti aulájában az ünnepi közgyűlésre. A hallgatóság elsőként a regnáló rektor emlékbeszédét hallgatta meg, amelyben általában Erzsébet királyné emlékezetéről, valamint a magyarokhoz fűződő viszonyáról esett szó. A beszédekben nemcsak a névadó emlékét

idézték meg, hanem valamely jeles történelmi személyiség vagy művész évfordulója, illetve emlékére esetén ők is kiemelt helyet kaptak az ünnepség során. Ezt követően az ünnepi közgyűlés műsora egy vagy több tudományos előadással folytatódott. Ezt rendszerint azon kar dékánja tartotta, amely karról a rektort megválasztották. Néhány alkalommal az új nyilvános rendes tanárok székfoglaló előadásai is emelték az ünnepségek tudományos jellegét.

Az elmondottakból következik, hogy a témához illeszkedő anyag elsősorban dokumentumokat foglalt magában. A vitrinben az Erzsébet királyné tiszteletére tartott ünnepélyes közgyűlések iratai, meghívók, műsortervek voltak láthatók.

A tárlat egyik legkiemelkedőbb tárgyi emléke az úgynevezett Erzsébet-serleg volt, amelynek megrendelése az Erzsébet Tudományegyetem Barátainak Egyesülete nevéhez kötődik. Az egyesület 1921 decemberében alakult meg Heim Pál javaslatára. Célja az volt, hogy a volt tanítványokat és az egyetem iránt érdeklődőket szorosabb kapcsolattal az egyetemhez fűzve forrásokat tudjanak előteremteni a fejlesztésekhez.

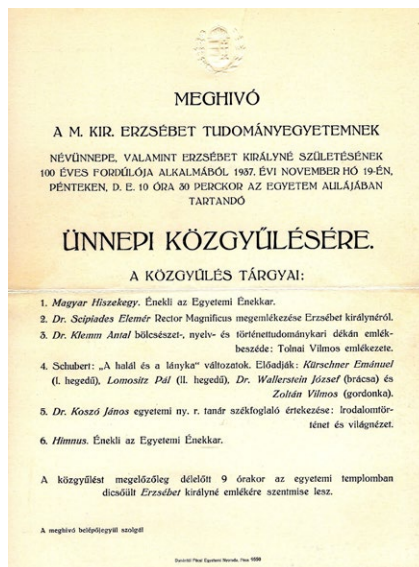

4. kép – Az Erzsébet Tudományegyetem Barátainak Egyesülete Erzsébet-serlege

A kezdeti lelkesedést követően azonban lassan megszűnt az egyesület érdemi működése, ezért Scipiades Elemér 1937/38-as rektori programjában a baráti egyesület felélesztését tűzte ki célul. Az egyesület új elnökévé Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert, ügyvezető-elnökévé pedig a mindenkori rektort választották. Az alapító tagok egy összegben 100 pengőt, a rendes tagok évi 4, később pedig 5 pengőt fizettek tagdíjként. A tagdíjon felül jelentős adomány, 1300 pengő érkezett Esterházy Pál hercegtől és a Pénzügyi Központtól. Ebből készítette el az egyesület az Erzsébet-serleget.

A tárgy készítésének célja az volt, hogy az egyesület részére kötelezően előírt januári közgyűlésen kívül még egy alkalommal, egy neves személyiség serlegbeszéde kapcsán összegyűjthessek azon személyeket, akik érdeklődnek az egyetem ügyei iránt. Az alkalomra készített serleg tetején Erzsébet királyné alakja, a talpuzaton Pécs, Pozsony és az Anjou-ház zománc címere látható. A tetőn körbefutó felirat az egyetem négy karára emlékeztet: „*Philosophia, Jurisprudentia, Theologia, Medica*”. A kiállításon bemutatott fényképeken az egyesületet újjáalakító Scipiades Elemér, illetve a serlegbeszédet tartó Keresztes-Fischer Ferenc, Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát és Imrédy Béla egykori miniszterelnök volt látható.

Az 1938-as újjáalakuló közgyűlésen adták át az Erzsébet Tudományegyetem Barátainak Egyesülete által alapított emlékérmét, amelyet minden évben annak a személynek kíván-

3. kép – Meghívó az 1937-es egyetemi Erzsébet névünnepre

tak odaítélni, aki az adott évben kézzelfoghatóan a legtöbbet tette az intézményért. Az emlékérmét először Hóman Bálint kultuszminister vehette át az egyetem fejlesztésében játszott érdemeiért, majd a következő évben Jakabb Oszkár egykori pénzügyminisztériumi államtitkár érdemeit ismerték el vele, aki rádiumhoz és röntgenfelszereléshez juttatta az egyetemet. Az érmet Gecső Sándor szobrászművész tervezte. Előlapján középen Erzsébet királyné szembe néző portréja, hátlapján középen pedig a pécsi székesegyház látható.

A kiállítás utolsó két vitrinje a királyné emlékezetével foglalkozott. Kultuszának fontos részét képezték a tiszteletére ültetett emlékfák, a felállított emlékművek és a róla elnevezett közterületek. A királyné halálát követően felmerült az a gondolat, hogy az elhunytak közadakozásából emlékszobrot állítsanak a magyar fővárosban. A gyűjtés Pécsen is megkezdődött, az utolsó előtti vitrin a pécsi emlékfákhoz, illetve szobrokhoz kapcsolódó anyagot mutatja be.

A tárlóban kiállításra került Verdi *Manzoni requiemjének* szöveggönyve. Ezt a darabot 1898. november 19-én adták elő a pécsi Nemzeti Színházban. A gyászmise bevételét, amely majdnem kereken hétszáz forintot tett ki, az Erzsébet szoboralap javára ajánlották fel. A vitrinben egy kotta is látható volt, Lóhr Vilmos hegedűtanár és karmester *Elégiaja*, amelyet Erzsébet királyné emlékére írt. Ennek tiszta jövedelmét a szerző a pécsi Erzsébet alapítvány javára ajánlotta fel. Az ezer példányban kinyomtatott zenemű kiadását a város finanszírozta, majd a helyi zeneműkereskedők értékesítették darabját egy koronáért.

A vitrin fényképei a pécsi Erzsébet-szobroknak állítottak emléket. A hadsereg jóvoltából emelt szobrok mellett az egyetemhez köthető alkotások is megelevenedtek. A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem első pécsi tanévnyitóján az egyetem dísztermében, a Dudits-freskó alatti fülkében már állt az a porcelánból készült mellszobor, Stróbl Alajos alkotása, amely ma is itt látható. 1934 szeptemberében a Szépművészeti Múzeum letétbe

5. kép – Az egyetem aulája Szentgyörgyi István Erzsébet-szobrával

adta az intézménynek az Erzsébet királyné szoborpályázatra Szentgyörgyi István szobrászművész által készített gipszszobrot. Az életnagyságú, ülő alakot ábrázoló alkotást az aula fülkéjében helyezték el, mivel az a mérete miatt ott hatásosan érvényesült. A korábban itt helyet kapó mellszobrot a jogi kar ekkor felavatott épületének folyosóján állították fel.

A virtuális tárlatunk bemutatja ezen kívül az orvosi kar Zala Györgyhöz köthető, bronzból készült szoborpárját, illetve Stróbl Alajos szobrának másolatát, amely ma az orvosi kar kertjében áll.

A tragikusan elhunyt királyné emlékét különféle irodalmi műfajokban örökítették meg: számos nekrológ, visszaemlékezés, avatóbeszéd, irodalmi emlékezés, anekdota és vers maradt fenn vele kapcsolatban. A kiállítás utolsó vitrinje a Klimó Könyvtár, valamint az Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont könyveiből nyújtott tematikus válogatást.

Farkas Zsuzsanna 2007-ben megjelent műve, az *Erzsébet királyné emlékezete képeslapokon*³ bemutatja, hogy a királyné halálát követően sorra jelentek meg a régi magyarországi emlékhelyeit ábrázoló üdvözlőlapok. Az ezeken látható emlékmúzeumok és szobák, kilátók, emlékkövek, szobrok, festmények, közterületek, intézmények, hidak és épületek mind a magyarok által szeretett királynénak állítanak emléket.

Erzsébet halálát követően számos emlékkötet látott napvilágot, amelyekben róla szóló visszaemlékezések és anekdoták olvashatók. A *Megemlékezés Magyarország nagy királynéjáról*⁴ címet viselő alkotás pár soros méltatásaiban előkelőségek és hírességek vallanak a királynéval és elvesztésével kapcsolatos gondolataikról és érzelmeikről. A kiadványban versek és rövid történetek is olvashatók. A kötetet Gábel Gyula szerkesztő Heinrich Gusztáv irodalomtörténésznek, a budapesti egyetem rektorának dedikálta 1904-ben.

Az *Erzsébet királyasszony emlékének*⁵ című kiadvány hasonló tartalommal látott napvilágot ugyancsak Gábel Gyula szerkesztésében pár évvel az előző kötet kiadását követően. Ebben a megemlékezéseket Erzsébet királynéről szóló cikkek, történetek és anekdoták színesítik. A könyv 24 melléklete az elhunyt királyné életéből vett jeleneteket, helyszíneket, illetve Erzsébet különböző életkorban megörökített arcképeit tárja az olvasók elé.

Sztáray Irma grófnő Erzsébet királyné hűséges udvarhölgyeként a genfi merénylet idején is a kíséretében tartózkodott, így szemtanúja volt az eseményeknek. A királyné utolsó óráiban is mellette volt. Az *Erzsébet királyné kíséretében*⁶ című visszaemlékezéseit egy évtizeddel később jegyezte le édesanyjának küldött levelei alapján: a kötetben felidézte a királyné mellett töltött izgalmas öt évet. A könyvet hét fekete-fehér fotó illusztrálja.

Simon Péter főgimnáziumi tanárként több művet is szentelt Ferenc József uralkodásának. *Király és haza*⁷ című sorozatának első kötete Erzsébet királyné életét tárja fel gyermekkorától kezdve uralkodói tevékenységén keresztül egészen élete utolsó napjáig, illetve a temetéséig. A szerző a kötetet gróf Almásy Kálmánnénak, Erzsébet királyné udvarhölgyének ajánlotta.

Az Erzsébet királyné emlékét ápoló, *A királyné albuma*⁸ című kötetet Ferenc József császárnak és királynak ajánlva a magyar nők írták. A kiadványban található méltatásokat,

3 FARKAS Zsuzsanna – KAJÁN Marianna: *Erzsébet királyné emlékezete képeslapokon*. Budapest, 2007.

4 *Erzsébet. Megemlékezés Magyarország nagy királynéjáról*. Szerk. GÁBEL Gyula Budapest, 1900.

5 *Erzsébet királyasszony emlékének*. Főszerk. GÁBEL Gyula: Budapest, 1905.

6 SZTÁRAY Irma: *Erzsébet királyné kíséretében*. Budapest, 1909.

7 SIMON Péter: *Király és haza: pillantás I. Ferencz József uralkodására 1886-tól 1892-ig*. I. Budapest, 1899.

8 *A királyné albuma*. Szerk. LENGYEL Gizella Budapest, 1900.

verseket és gondolatokat Lengyel Gizella, az *Előkelő Világ* című lap szerkesztője gyűjtötte csokorba. A kötet végén a részvétalbumot jegyző hölgyek névsora, valamint az uralkodó köszönete olvasható.

A Magyarországi Tanítók Országos Bizottsága szerkesztésében 1892-ben megjelent *A koronázás örömnépe*⁹ című kötet, amely elsősorban Ferenc József életét és magyar királyságát tárja az olvasók, a szerkesztők szándéka szerint főként a magyar ifjúság elé. Ezen kívül a korabeli Budapest, a magyar múlt és a királykoronázás is megelevenedik a könyv lapjaiban. A kiadványban olvasható egy megható történet Erzsébet királyné jóságáról, aki felkeresett egy beteg csószát a kunyhójában és hozzájárult a gyógyulásához.

A nemesi származású Egon Caesar Corti tollából a két háború között számos európai arisztokrata életrajza látott napvilágot. A szerző ezekbe gyakran a nemesi családok magánlevelezését, iratait, a családtagok vallomásait is beleszötte. Az Erzsébet királynéről¹⁰ írott munkájához felhasználta Erzsébet írásait, a királyi pár levelezését, Mária Valéria főhercegnő naplóját, valamint a királyné két udvarhölgye, Festetics Mária és Ferenczy Ida írott hagyatékát. A könyvet 45 javarészt kevésbé ismert kép és fénykép illusztrálja.

Az *Erzsébet királyné, egyetemünk egykori névadója* című kamarakiállítás 2024. március 31-ig volt megtekinthető a PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztályán.

6. kép – *A királyné albuma* című kötet borítója

KÉPJEGYZÉK

1. kép A kiállítás megnyitó ünnepsége (Fotó: Csortos Szabolcs, UnivPécs)
2. kép Egyetemi díszruha Pozsony és Pécs címerével (Forrás: Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjtemény)
3. kép Meghívó az 1937-es egyetemi Erzsébet névünnepre (Forrás: Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjtemény)
4. kép Az Erzsébet Tudományegyetem Barátainak Egyesülete Erzsébet-serlege (Forrás: Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjtemény)
5. kép Az egyetem aulája Szentgyörgyi István Erzsébet-szobrával (Forrás: Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjtemény)
6. kép *A királyné albuma* című kötet borítója (Forrás: PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont)

⁹ *A koronázás örömnépe a magyar nép és az ifjúság számára.* Budapest, 1892.

¹⁰ CORTI, Egon Caesar: *Erzsébet.* Budapest, 1935.

SZEMLE

Amerika-ábrázolás a két világháború közötti Magyarországon

SIPÓS Balázs: „*Amerika, ezeremeletes mennyország*”. *Amerika és az amerikanizmus a Horthy-kori nyilvánosságban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2023. 420 oldal.

A Horthy-kori Magyarország és az Amerikai Egyesült Államok közti kapcsolat vizsgálatának gondolata, a korszakról rögzült emlékezetpolitikai kép fényében, elsőre szokatlan vállalkozásnak tűnik, hiszen két nagyon különböző és távoli államról van szó. Ha azonban a tömeg- és médiafogyasztás története felől közelítjük meg a kérdést, gyorsan kiderül, hogy Amerika a 20. század első felében már Európában és így Magyarországon is ott volt az emberek fejében. A korszak technológiai újdonságain – mozgókép, hangszerek, rádió, képes újságok – keresztül gyorsan terjedtek a tömegesen gyártott amerikai termékek és a többnyire modernnek és progresszívnek tartott amerikai szokások a mindennapokban, a városi tömegek igényeihez igazítva.

Sipos Balásznak a Horthy-kori Magyarország és az Amerikai Egyesült Államok közötti kapcsolatát bemutató monográfiája kivételes. Elsőként nyújt átfogó képet a két világháború közötti magyar média Amerika-ábrázolásáról. Kutatásába beemeli a globalizációtörténeti aspektust, amely más fénytörésben láttatja a Trianon utáni Magyarországot. Bár az ország külpolitikailag elszigetelődött, illetve a bevezetett útlelél-kötelezettség miatt az országhatárok is merevebbé váltak,¹ a kulturális transzfer

nem állt meg; az ekkoriban zömmel amerikai eredetű populáris- és tömegkultúra termékei és jelenségei éppen úgy begyűrűztek Magyarországra, mint Nagy-Britanniába, Franciaországba vagy Németországba. A folyamat természetesen nem előzmény nélküli – és ezt a szerző is bővebben kifejti a kötet első felében –, mégis a két világháború közötti időszakban válik különösen érdekessé a jelenség vizsgálata, mivel ebben a korszakban alakul át jelentősen a magyar média tere: a sajtó mellé felzárkózik a mozi, valamint színre lép a rádió.

A könyv abból az álláspontból indul ki, hogy ebben az időszakban alapvetően már nem beszélhetünk zárt nemzeti kultúráról, hiszen a különböző kulturális jelenségek a határokat – nemzetállamiakat és földrajziakat egyaránt – nem ismerve jutottak el az egyik helyről a másikra, megtermékenyítve a helyi kultúrát. Sipos kutatásának fókuszában értelemszerűen az amerikai kulturális transzfer és a magyar befogadói reakció áll. Nem törekszik egy mindenre kiterjedő monográfiára; egy átfogó, de új szempontokat felvető munkára vállalkozik. A szerző célja, hogy bemutassa, miként jelent meg az USA a két világháború közötti Magyarországon, és miként értelmezték jelenlétét a különféle magyar médiumok. Ennek érdekében Sipos elkülöníti a különböző értelmezési típusokat, továbbá részletesen foglalkozik olyan kérdésekkel, mint hogy miként ábrázolták a Horthy-korszakban a távoli és közeli Amerikát, valamint miként függött össze Amerika, az amerikanizmus és az amerikanizáció értelmezése, és milyen eltérések tapasztalhatók ebben kulturális regiszterek szerint.

A téma komplexitása megköveteli a gazdag és változatos anyag- és forrásfelhasználást, ugyanakkor a kutatónak meg kell

¹ ORMOS Mária – MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdötéren*. Budapest, 2003. 312.; TORPEY, John: The Great War and the Birth of the Modern Passport System In: *Documenting Individual Identity. The Development of State Practices in the Modern World*. Caplan, Jane – Torpey, John (Ed.) Princeton – Oxford, 2001. 269.

küzdenie a forrásbőséggel is. Sipos az egyes felvetett kérdések és problémák politikai és kulturális kontextusát vette figyelembe, és az adott szempontból lényeges médiatermékeket vette górcső alá. Módszere – Csáky Móric nyomán – az „újrakontextualizálás”, amelynek lényege, hogy feltárja a korszak kulturális és társadalmi kontextusát és ezen belül értelmezi az általa vizsgált szövegeket (ponyvairodalom, tudományos munkák, úti beszámolók, sajtó), és mozgóképeket, színházi előadásokat, továbbá zenéket. A szerző törekedett arra, hogy ne csak releváns, de változatos forrásokat használjon fel, hogy ezáltal is teljesebb képet nyújtson a magyar média működéséről és jellegéről. A különböző világszemléletű és eltérő színvonalú médiatípusokat viszont csupán egy közös szempontból elemzi: a jelentés alapján. Sipos elsősorban arra volt kíváncsi, hogy miként értelmezhetők a kortársak az adott médium USA-ábrázolását, illetve miként értelmezhető az Amerikai Egyesült Államok különféle médiumok által megteremtett magyarországi jelenléte.

A monográfia tíz fejezetre tagolódik, amelyből az első négy átfogóan elméleti és fogalmi problémákat boncolgat, az ezt követő öt fejezet pedig már a sajátos magyar viszonyokon keresztül, konkrét példákon, esettanulmányokon keresztül tárja fel az olvasó előtt a Horthy-korszak nyilvánosságának amerikanizálódását. Az egyes tanulmányok témáját az adta meg, hogy az éppen vizsgált időszakban mi volt fontos az Egyesült Államokból: az 1920-as években a jazz magyarországi jelenléte miatt volt kurrens téma Amerika, a korai 1940-es években pedig a külpolitika és a világháború kimenetele szempontjából került az USA reflektorfénybe. A művet lezáró utószó – egyben tizedik fejezet – összefoglalja az amerikanizálódásról szóló diskurzus legmarkánsabb gondolatait.

A mű első két fejezete taglalja a már fentebb említett kutatói kérdéseket, célokat, valamint az alkalmazott módszertani sajátosságokat. Sipos konkrétan meghatározza a mű kereteit. A kutatás médiatörténeti jellegű és annak ellenére nem tekinthető esztétörténeti, irodalom- vagy filmtörténeti, utazástörténeti munkának, hogy rengeteget hasznosít az ilyen típusú művekből. Emellett a szerző jelzi, hogy bár a mindennapi élettel szorosan összefüggő médiatermékeket elemez, de az életmód önmagában nem a kutatásának tárgya. A második fejezet részletesen tárgyalja a médiatörténet-írás legfőbb jellemzőit, kapcsolatait a kultúr- és történeti kérdésekkel.

A harmadik és negyedik fejezet egy-egy fogalmat jár körbe. Előbbi témája a globalizáció, utóbbié az amerikanizációértelmezések nemzetközi példákkal. A 19. század végén a közlekedés- és kommunikáció forradalma révén nemcsak lehetővé vált a globalizáció, hanem tudatos, tömegkommunikációs eszközök által reflektált globalizációk jöttek létre. A tömegmédiá, amely ekkor született, képes volt arra, hogy megváltoztassa a társadalmi valóságot. Az emberek széles köre észlelte úgy, hogy a világ összezsugorodott, hétköznapi tapasztalattá vált például a vasút gyorsasága vagy a világ másik feléről származó hírek napi olvasása. Az utazás és a világ mediális megtapasztalása tömeges élménnyé vált, és ez hamar elvezetett a kulturális transzferek jelentkezéséhez, amelynek fogadtatása korántsem volt egyöntetűen pozitív. Egyesek úgy látták, hogy a globalizáció folyamata a nemzetállamok eltűnését okozhatja és a középosztálybeli kultúra háttérbe szorulásától tartott. Már ekkor felhívták a figyelmet a globalizáció egyenlőtlenségére, a Nyugat dominanciájára, valamint többen figyelmeztettek a nemzeti gazdaságok és társadalmak közötti kialakuló kölcsönös függés veszélyeire.

Miközben a modern technika egyre inkább lehetővé tette, hogy közelebb hozza

a távoli országokat egymáshoz, aközben az Egyesült Államok szerepe megerősödött, és erőforrásainak köszönhetően dominánssá vált többek között a szórakoztatóipar területén. A mozin keresztül minden európai országban tartósan megjelent az USA. Noha már az első világháború előtt megindult a világ ún. amerikanizálódása, a háború után a kulturális transzfer még látványosabbá vált. Ezzel párhuzamosan több európai országban, így Franciaországban és Németországban (és Magyarországon is) a háború következtében különféle válságokkal kellett megküzdeni, ami frusztrációhoz vezetett. Amerika mint a modernizmus és a romlottság szimbóluma gyakran került célkeresztbe, az egyes régiókban bekövetkező kulturális és társadalmi változások (fogyasztási szokások, nemi szerepek átalakulása stb.) kiváltójaként tekintettek rá. Különösen az európai elite – a briteket kivéve – volt jellemző az anti-amerikanizmus, a különböző nemzetek dichotómiákat (modern – elmaradott; kulturálatlan – kulturált; materiális – spirituális stb.) állítottak fel az öreg kontinens és az újvilág között. Az anti-amerikanizmus azonban nem volt egységes, eltérő formái jelentek meg a németeknél és a franciáknál is attól függően, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenéznie a nemzeteknek a világháború után. Az (anti) amerikanizmusról szóló diskurzusok így alkalmasak arra, hogy egy-egy náció sajátos helyzetéről mutasson tükröt.

Az amerikanizáció a tömegkultúra és a tömegmédiá segítségével tudott elterjedni Európa-szerte; a Magyarországon jelenlévő tömegkulturális jelenségek és termékek – kezdetben a filmek és a ponyvairodalmak – zömmel amerikai eredetűek voltak. A tömegkulturális javak fogyasztása, azonban nemcsak a nagyvárosok alacsony társadalmi státuszú tagjait jellemezte. Sipos az ötödik fejezetben a Nick Carter regényfüzet-sorozat példáján vezeti végig, hogy a tömegkultúrának ezen terméke (és a detektív karaktere)

hogyan bukkant fel mindenütt: filmekben, színházban, kabaréban, falun, intelligens és tanult emberek kezében. A szerző ezzel rámutat arra, hogy éppen ezért problémás a tömegkultúrát a fogyasztóinak a társadalmi státusza vagy a termék minősége vagy a közvetítő média alapján meghatározni.

Sipos mielőtt rátérne a magyarországi USA-ábrázolásokra és a különböző média-termékek elemzésére, tömören bemutatja a Horthy-kor sajátos médiaviszonyait. A 20. század első felének Magyarországon jóformán bárki találkozhatott a szűk otthonán kívüli világgal (és így az Amerikai Egyesült Államokkal is) a sajtón, könyveken, majd később filmekben és a rádión keresztül. Ebben a néhány évtizedben ugyanis látványosan emelkedett a médiafogyasztás a társadalom szinte minden rétegében (igaz, eltérő arányban), európai viszonylatban a magyar médiapiac a Horthy-korszakban közepesen fejlettnak számított. A médiarendszer többszörösen, több szempont szerint volt strukturált. A médium pozícióját többféle jellemző határozta meg: a státusza a kulturális termékek fogyasztásának hierarchiájában, a közönség nagysága és bizalma, a politikához való viszony és az adott médiatípus elérhetősége. Sipos e szempontok mentén jelölte ki az elemzésre szánt lapokat is.

A hatodik fejezet már szorososan Amerika és az amerikanizmus Horthy-kori nyilvánosságával foglalkozik. A szerző bemutatja, hogy a magyar diskurzusban hogyan vált a haladás Amerikája a tömegkultúra Amerikájává, illetve ezzel összefüggésben hogyan születtek meg az USA sztereotípiák a különféle kulturális regiszterhez tartozó médiaszövegekben. Sipos a konzervatív *Magyar Szemle*, a szociáldemokrata *Szocializmus* és *Népszava*, valamint a *Magyar Filmhíradó* és *Világhíradó* és továbbá néhány magyar hangosfilm elemzésén keresztül mutatja be a korszak Amerika-diskurzusát és annak főbb jellemzőit. Elemzéseiben fontos szerepet kap

a világkép, azaz hogy az egyes társadalmi csoportok hogyan és milyen tapasztalatok alapján konstruálták meg a valóságot.

A magyarországi amerikanizálódás két feltűnő jelenségét boncolgatja a hetedik és a nyolcadik fejezet. Előbbi a jazz megjelenését és hatásait, utóbbi az új nőképet vizsgálja. Az idegen eredetű jazz felbukkanása, gyors terjedése és népszerűsége hamar politikai kérdéssé vált a Trianon utáni Magyarországon. A jazz-ellenes (és az ezzel időnként egybeeső antiszemita) és a magyar kultúráért aggódó szövegek meghatározták a korabeli közbeszédet. Ezzel párhuzamosan a tömegkultúra iparszerű lesz, még a színdarabok is árucikké válnak a korszakban, a közönség folyamatosan igényelni kezdi a látványos és exkluzív újdonságokat. Ez a helyzet hol feszültségeket szült – például tiltakozások jazzoperettek és Josephine Baker fellépése ellen –, hol ellentmondásokat. Utóbbiakat jól érzékelteti a szerző, amikor különböző álláspontot képviselő szegedi, kecskeméti, hódmezővásárhelyi, miskolci és debreceni lapokat vizsgál és feltárja az egymás mellett élő párhuzamos valóságokat, amelyeket ezek az újságok konstruálnak.

A Horthy-korszak nyilvánosságának – a jazz mellett – gyakori témája volt a modern nő feltűnése. Bár a hagyományos nemi viszonyok már a 20. század eleje óta változásban voltak, az új nőtípusról szóló diskurzus az első világháború után vált intenzívvé, amikor más európai tendenciáknak megfelelően, Magyarországon is törekedtek arra, hogy a nőket visszatereljék a hagyományos női szerepekbe. Viszont az ekkoriban népszerű és zömmel amerikai eredetű filmek és regények női hősei önállóságukkal egy más típusú példaképet közvetítettek. Sipos abból indul ki, hogy a korabeli USA-kép és a nőtípusok bemutatásának módja összefüggött, hiszen a modern lányt is egyfajta amerikai terméként értelmezték. A magyar

kiadványok szerzői, szerkesztői, továbbá a filmek készítői rendkívül ambivalensen viszonyultak az új nő típusához, ennek talán legegységértelműbb jele, hogy a lapokban és a filmvászonon a hibrid, azaz a se nem teljesen tradicionális, se nem minden szempontból modern nőt népszerűsítették. A szerző szerint a populáris kultúra a korszakban képes volt erősíteni női individualizációt.

A szerző a kilencedik fejezetben kisse eltávolodik a tömegkultúra témájától és Amerika és Európa viszonyát mutatja be a Horthy-kori Magyarországról nézve. A tömegsajtó, a filmhíradók és a rádió révén a világpolitika és a gazdaság a hétköznapi részévé vált. A világ ügyeivel foglalkozó médiaszövegek központjába többnyire az első világháború után megerősödő Amerika került és a tőle kölcsönösen függő Európa. Az Egyesült Államok politikai és gazdasági rendszerének – és európai összefonódásainak – megítélését jelentősen befolyásolták a világpolitikai és gazdasági tendenciák. A nagy gazdasági világválság és a második világháború különösen nagy hatással volt az Amerikáról kialakult képre.

A monográfia azzal emelkedik ki a legtöbb médiatörténeti írás közül, hogy következetesen kultúratudományi megközelítéssel kezeli a tárgyat, továbbá szintetizálja a korabeli magyar médiaviszonyokat. Sipos kutatásai hozzájárultak ahhoz, hogy jobban megértsük és átlássuk a globalizáció, a populáris és tömegkultúra magyarországi jelenlétét, továbbá hogy komplexebb képet kapjunk a két világháború közötti médiáról. Mindezek mellett a kötet Sipos eddigi sajtótörténeti és női történeti munkáit is integrálja, így a szerző történeti pályafutásáról is reprezentatív metszetet ad.

Vámos Eszter

AKTUÁLIS SZÁMUNK SZERZŐI

BORÓVI Dániel	szabadúszó művészettörténész
FEDELES-CZEFERNER Dóra	tudományos munkatárs HUN REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
KAJÁN Marianna	történész-muzeológus Gödöllői Királyi Kastély Múzeum
KLESTENITZ Tibor	tudományos munkatárs Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Országos Széchényi Könyvtár
VAMOS Eszter	segédlevéltáros Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltára
VARGA Krisztina	tanár Pécsi Református Kollégium Általános Iskolája